

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

МАРТИНЕНКО Ірина Володимирівна

УДК: 159.923.33-056.264-053.4(043.3)

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З
СИСТЕМНИМИ ПОРУШЕННЯМИ
МОВЛЕННЯ**

19.00.08 – спеціальна психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант - доктор педагогічних наук, професор,
почесний член НАПН України
ШЕРЕМЕТ Марія Купріянівна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
заступник декана факультету корекційної
педагогіки та психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
Бех Іван Дмитрович,
Інститут проблем виховання НАПН України,
директор;

доктор психологічних наук, професор
МАМІЧЕВА Олена Володимирівна
декан факультету спеціальної освіти Державного
вищого навчального закладу «Донбаський
державний педагогічний університет»;

доктор психологічних наук, доцент
ПРОСКУРНЯК Олена Ігорівна,
комунальний заклад «Харківська
гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради, завідувач кафедри
корекційної освіти та спеціальної психології.

Захист відбудеться « 23 » травня 2017 р. о 12⁰⁰ на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.23 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано « 22 » квітня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю. О. Приходько

Актуальність дослідження. Пріоритетні тенденції реформування вітчизняної системи спеціальної освіти зумовлюють пошуки ефективних шляхів включення дітей із порушеннями психофізичного розвитку в освітнє середовище, їхню соціалізацію, провідні механізми яких забезпечує комунікативна діяльність.

Теоретичні й прикладні аспекти соціо- та психогенезу комунікативної діяльності представлені у низці вітчизняних і зарубіжних досліджень з позицій діяльнісного (Б. Ананьєв, О. Леонт'єв, О. Леонт'єв, М. Лісіна, Б. Ломов, О. Проскурняк, С. Рубінштейн, В. Синьов, О. Смірнова, Л. Фомічова), особистісно-орієнтованого підходів (І. Бех, О. Бодальов, Л. Божович, Г. Костюк, В. Лабунська, С. Максименко, Р. Максимова, Г. Самохвалова), теорії комунікації (С. Shannon, W. Weaver, W. Schramm, D. Berlo, D. Barnlund, B. Luskin, R. Craig, R. Lanham, K. Miller, S. Littlejohn, K. Foss), психолінгвістики (І. Горелов, Т. Ушакова, М. Шеремет) та соціології (Г. Андреева, І. Кон). Маючи різні погляди на зміст поняття «комунікативна діяльність», дослідники одностайні в тому, що це – структурно організована система актів, послідовно розгорнутих у відповідності з метою і програмою, основні дії якої реалізуються комунікативними вміннями та засобами, а ефективність визначається мотивацією та впливовістю особистісних рис, які утворюють комунікативний арсенал особистості.

Ефективна комунікативна діяльність є однією з провідних умов розвитку дитини, найважливішим чинником формування її особистості, що детерміновано засвоєнням досвіду у процесі взаємодії з референтними дорослими та однолітками (І. Бех, А. Богуш, О. Запорожець, О. Кононко, Т. Піроженко, Ю. Приходько, С. Рубінштейн, О. Смірнова). Водночас, на труднощі комунікативної взаємодії з навколишніми, як специфічну закономірність психічного розвитку осіб із різними психофізичними порушеннями, вказують Л. Виготський, В. Лубовський, В. Синьов, Л. Фомічова, Л. Шипіцина.

У спеціальних психолого-педагогічних дослідженнях питання розвитку комунікативної діяльності дітей різних нозологічних категорій було предметом численних наукових досліджень (О. Агавелян, І. Амбрукайтис, С. Амірової, Д. Аугене, Т. Богданової, Д. Бойкова, К. Глушенко, М. Заорської, Н. Кожанової, О. Кошелевої, Г. Кузнецової, Е. Леонгард, А. Мамаєвої, Н. Мжельської, С. Покутневої, О. Самсонової, І. Сасіної, Є. Синьової, С. Тарських, Л. Фомічової, О. Хохлової, Л. Халілової, Л. Ханзерук, Н. Школьнікової, М. Шишкової та ін.). Вчені констатують схожі тенденції у становленні комунікативної діяльності дітей із відхиленнями у розвитку: порушення вербального спілкування, бідність мотиваційних його засад, недостатнє оволодіння комунікативними вміннями, комунікативну пасивність. Однотипність описаних розладів зумовлена комунікативним механізмом виникнення вторинних відхилень у структурі дизонтогенезу (В. Сорокін, Л. Шипіцина), який часто призводить до деформації соціальної ситуації розвитку дітей із різними психофізичними порушеннями.

У дослідженнях мовленнєвих порушень проблема розвитку комунікативної діяльності розглядалась дотично в контексті мовленнєвої діяльності (С. Конопляста, Р. Левіна, Н. Манько, О. Приходько, Є. Соботович, В. Тарасун, Т. Філічева, Г. Чиркіна, С. Шаховська, М. Шеремет, E. Bates, D. Bishop, G. Conti-Ramsden, M. Joanisse, M. Seidenberg, M. Rice); у процесі вивчення

загальнофункціональних механізмів діяльності спілкування (Л. Андрусишин, О. Мастюкова, Н. Семаго, Т. Фотекова), її мотиваційних засад (О. Грибова); в аспекті аналізу невербальних комунікативних дій (О. Леханова, К. Якуніна); діалогічної взаємодії в ігровій діяльності (Л. Соловійова, В. Коржевіна); в ході вивчення особистісних рис цих дітей (С. Валявко, В. Калягін, В. Селіверстов, Г. Юсупова). Комунікативну дезадаптацію вчені називають специфічною закономірністю розвитку дітей із мовленнєвим недорозвитком (Т. Волковська, В. Калягін, О. Корнєв, Т. Овчиннікова, В. Brinton, М. Fujiki, E. Sonnenberg, К. Durkin) і зазначають про незрілість мотиваційного етапу їхньої комунікативної діяльності, недорозвиток мовленнєвих засобів і комунікативних умінь (О. Павлова, Л. Соловійова, О. Федосєєва), комунікативні труднощі на всіх етапах її реалізації (К. Ковилова, О. Леханова). Ці відхилення зумовлюють звуження кола спілкування дітей із мовленнєвими порушеннями, детермінують дефіцитарність їхнього особистісного розвитку та соціальну дезадаптацію в подальшому (І. Зайцев, С. Ігнатєєва, О. Фірсанова).

Водночас, висвітлені аспекти розкривають особливості вербального спілкування і не дають цілісного уявлення про структуру комунікативної діяльності, особливості й чинники її розвитку, взаємозв'язок з особистісною сферою, системні характеристики невербальних комунікативних умінь і засобів. У зв'язку з цим, у колі наукових інтересів у галузі спеціальної психології значної актуальності набуває питання вивчення комунікативної діяльності дітей із мовленнєвими порушеннями в сукупності всіх її структурних складових і зв'язку з особистістю.

Особливого значення дослідження комунікативної діяльності набуває стосовно дітей старшого дошкільного віку, який характеризується, з одного боку, активним включенням дитини в групову комунікативну взаємодію з однолітками, з іншого – збагаченням досвіду спілкування з дорослим, що сприяє формуванню комунікативної готовності до шкільного навчання й подальшої її соціалізації (Г. Бекетова, Ю. Бистрова, О. Мамічева, Г. Мозгова, К. Островська, Ю. Приходько, О. Проскурняк, О. Романенко, Л. Руденко, Т. Сак, В. Синьов, Є. Синьова, Л. Фомічова, М. Шеремет, Д. Шульженко).

Попри значну кількість праць у спеціальній психології, присвячених вивченню окремих компонентів соціальної взаємодії дітей старшого дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями, характеристика їхньої комунікативної діяльності залишається фрагментарною і суперечливою, що зумовлює необхідність системного її вивчення і подальшого розроблення психологічних засад поетапного формування.

Актуальність зазначеної проблеми, її недостатнє теоретичне й експериментальне вивчення зумовили вибір теми дисертаційної роботи **«Психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження входить до тематичного плану науково-дослідних робіт кафедри логопедії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова відповідно до напряму «Навчання, виховання, соціальна і трудова адаптація дітей з тяжкими порушеннями мовлення». Тема дисертації

затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 8 від 27 березня 2014 року) та узгоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 24 березня 2015 року).

Мета дослідження полягає в теоретико-концептуальному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення, розробці, апробації та впровадженні психокорекційної системи формування цієї діяльності.

Відповідно до поставленої мети визначені такі **завдання** дослідження:

1. З позицій особистісно-орієнтованого, діяльнісного та системного теоретико-методологічних підходів виявити сутність, структуру комунікативної діяльності та детермінанти її формування.

2. Визначити психологічні механізми комунікативної діяльності та розробити її структурно-функціональну модель.

3. Теоретично обґрунтувати й розробити методика емпіричного дослідження комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення.

4. Дослідити актуальний рівень розвитку комунікативної діяльності старших дошкільників із системними порушеннями мовлення в умовах існуючої системи психологічного і логопедичного супроводу.

5. Виокремити типи комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення.

6. Визначити психологічні засади та умови формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення.

7. Теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити психокорекційну систему формування комунікативної діяльності старших дошкільників із системними порушеннями мовлення.

Об'єкт дослідження – комунікативна діяльність дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення.

Предмет дослідження – психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення.

В основу дослідження були покладені наступні **припущення**: вивчення комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення з позицій особистісно-орієнтованого, діяльнісного та системного теоретико-методологічних підходів характеризує цю діяльність у взаємовпливі її структурної організації із суб'єктивно-особистісними та зовнішніми чинниками; особливості комунікативної діяльності старших дошкільників із системними порушеннями мовлення обумовлені інтер- та інтрапсихічними детермінантами, проявляються в її особистісному, структурному та діяльнісному компонентах і характеризуються відхиленнями внутрішньої психологічної структури, дефіцитарністю комунікативних умінь та засобів, незрілістю комунікативного арсеналу особистості; формування комунікативної діяльності старших дошкільників із системними порушеннями мовлення на основі обґрунтованих у дослідженні психологічних засад засобами розробленої

психокорекційної системи забезпечує розвиток її діяльній та особистісній складових; комплексний корекційно-розвивальний вплив на комунікативну діяльність дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення на підґрунті базових методологічних підходів експериментальної психокорекційної системи зумовлює розвиток всіх її структурних компонентів, стійкості та цілісності, комунікативного потенціалу особистості; оптимізацію діалогічного стилю спілкування з референтними дорослими.

Методологічну і теоретичну основу дослідження склали: положення про взаємовплив суспільства та особистості (В. Андрущенко, П. Анохін, І. Бех, Г. Костюк, В. Кремень, С. Максименко, В. Синьов, Н. Чепелева); культурно-історична концепція (Л. Виготський, М. Ярмаченко); теорія комунікації (О. Бодальов, В. Кан-Калік, Н. Коломінський, І. Кон, О. Леонтєв, Л. Петровська, D. Berlo, D. Barnlund, B. Luskin, R. Craig, R. Lanham, H. Lasswel, K. Miller, C. Shannon, W. Weaver, W. Schramm); теорія мови й мовлення (Л. Виготський, О. Леонтєв, О. Лурія, Т. Ушакова, С. Цейтлін, М. Шеремет); положення про комунікативно-особистісний підхід до вивчення розвитку дитини з системними порушеннями мовлення (С. Валявко, Т. Волковська, С. Ігнатєва, К. Ковилова, І. Марченко, О. Павлова, Т. Сак, М. Шеремет, В. Brinton, M. Fujiki, E. Sonnenberg, K. Durkin, G. Conti-Ramsden); теорія психічного дизонтогенезу (В. Ковальов, В. Лебединський, В. Лубовський, І. Мамайчук) та її провідні положення у логопсихології (Т. Волковська, В. Калягін, С. Конопляста, О. Корнев, С. Лауткіна, О. Мастюкова, Т. Сак, В. Тарасун, Т. Фотекова); сучасні уявлення про структуру і симптоматику системних порушень мовлення первинного генезу (Р. Левіна, Н. Пахомова, Н. Савінова, В. Тищенко, Л. Трофименко, Т. Філічева, Г. Чиркіна, М. Шеремет); особистісно-орієнтована концепція розвитку дитини (І. Бех, Л. Божович, С. Максименко, К. Платонов, В. Рибалка); теорії комунікативно-мовленнєвого розвитку в онтогенезі (М. Лісіна, Т. Піроженко, Г. Самохвалова, О. Смірнова); теорія операціонально-знакового опосередкування розвитку інтелекту у дітей з психофізичними порушеннями (Л. Фомічова); положення про соціалізацію осіб з психофізичними порушеннями (В. Бондар, Ю. Бистрова, О. Проскурняк, О. Романенко, Л. Руденко, К. Островська, Т. Сак, В. Синьов, Є. Синьова, В. Тарасун, С. Федоренко, Л. Фомічова, О. Хохліна, А. Шевцов, М. Шеремет, Л. Шипиціна, Д. Шульженко).

Методи дослідження. Для досягнення мети і розв'язання поставлених завдань використано наступні методи дослідження:

– *теоретичні*: дедуктивний (аксіоматичний і гіпотетико-дедуктивний) – для системного опису явища, що досліджується; індуктивний – встановлення закономірностей, систематизації, типологізації результатів дослідження; моделювання (структурно-функціональне) – з метою побудови системних моделей дослідження, визначення ефективних напрямів вирішення проблеми;

– *емпіричні*: констатувальний експеримент з використанням спостереження, бесіди, проєктивних тестів, аналізу медико-психолого-педагогічної документації, психодіагностичних методів дослідження, експертного оцінювання для вивчення особливостей комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення – опитувальники для батьків «Що заважає в спілкуванні з дитиною?»

(К. Ковилова) та «Як спілкується ваша дитина?» (О. Павлова); розповідь за серією сюжетних картинок (Н. Семаго) та бесіду «Моя улюблена іграшка» (авт.); методики діагностики перцептивних комунікативних умінь «Маски» (Л. Савва) та «Емоційні обличчя» (Н. Семаго); методика дослідження інтерактивних комунікативних умінь «Рукавички» (Г. Цукерман в адаптації О. Павлової); субтест тесту соціального інтелекту Дж. Гілфорда і М. Саллівен, адаптованого для дітей Т. Недвецькою «Заверши історію»; експертне оцінювання за шкалою «Особистісний профіль дитини» (Г. Самохвалова); опитувальник для батьків та педагогів «Анкета оцінювання комунікативних якостей особистості дитини» (Р. Немов); проєктивні тести «Будинок – дерево – людина» (Дж. Бук), «Світ речей – світ людей – світ емоцій» (М. Нгуєн); формувальний експеримент із використанням методів психокорекції та психодіагностики – з метою оцінювання ефективності розробленої психокорекційної системи;

– *методи обробки даних*: кількісний та якісний аналіз даних з використанням методів статистичної обробки: описові статистики (міри центральних даних, міри варіативності), критерії встановлення достовірності розбіжностей (t-критерій Стюдента, хі-квадрат Пірсона), частотний, регресійний, факторний, кореляційний, кластерний аналізи, метод нормалізованих балів.

Експериментальна база дослідження. Дослідження здійснювалось упродовж 2013-2016 років на базі дошкільних навчальних закладів: комбінованого типу № 21 «Малютко» м. Біла Церква; ясел – садків комбінованого типу № 27 «Вишенька», № 35 «Світлячок», № 54 «Чебурашка», № 62 «Супутник» м. Кіровограда, № 9, № 127, № 395, № 576 м. Києва; комунального спеціального № 120 м. Кривий Ріг; компенсуючого типу № 38, № 75, № 88 м. Львова; Львівського навчально-виховного комплексу школа – садок «Дзвіночок»; Комунального вищого навчального закладу «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради.

Наукова новизна і теоретична значущість одержаних результатів дослідження полягають у тому, що:

- *вперше* теоретично обґрунтовано психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення на підґрунті особистісно-орієнтованого, системного, діяльнісного та особистісно-комунікативного підходів;

– обґрунтовано теоретичну парадигму та розроблено структурно-функціональну модель комунікативної діяльності, яка містить діяльнісний і особистісний компоненти;

– описано взаємовплив цих компонентів у функціях та формах досліджуваної діяльності;

– виявлені особливості мотиваційно-ціннісного, когнітивно-діяльнісного та підсумково-оцінювального компонентів комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку, які становили підґрунтя для визначення критеріїв (стійкість і цілісність структурної організації комунікативної діяльності, диференційованість комунікативних рис особистості, володіння комунікативними вміннями й засобами) та показників сформованості цієї діяльності у старших дошкільників із системними

порушеннями мовлення;

– здійснено системне вивчення комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення, за результатами якого встановлені особливості її структурної організації, провідні риси комунікативного арсеналу особистості, особливості сформованості комунікативних умінь (перцептивних, інтерактивних та інформаційно-комунікативних) і комунікативних засобів (мовленнєвих, експресивно-мімічних, предметно-дійових);

– емпірично виокремлено й описано типи комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення (пасивно-стереотипний, операційно-дефіцитарний, експресивно-прогностичний, структурно-дефіцитарний) та чинники їхнього формування: інтерпсихічні (продуктивне спілкування в сім'ї та адекватне усвідомлення батьками комунікативних труднощів їхніх дітей із системними порушеннями мовлення) й інтрапсихічні (оволодіння комунікативними вміннями (перцептивними, інформаційними, інтерактивними), особистісні риси (лідерські якості, організаторські здібності, креативність, прагнення до співробітництва));

– визначені комунікативні труднощі старших дошкільників із системними порушеннями мовлення на різних етапах реалізації комунікативної діяльності (змістові, операційні, рефлексивні);

– розроблено та апробовано систему психокорекційного впливу на розвиток комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення, трьохкомпонентна модель якої передбачає інформативно-активізаційний, мотиваційно-розвивальний, продуктивно-діяльнісний, вербально-репродуктивний та креативно-перетворювальний етапи реалізації;

– розкрито динаміку розвитку комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення за результатами впровадження психокорекційної системи її формування;

- *поглиблено та уточнено* положення про структуру й симптоматику психічного дизонтогенезу у дітей із системними порушеннями мовлення,

– психологічні особливості й структуру комунікативної діяльності старших дошкільників із системними порушеннями мовлення, стан їхніх комунікативних умінь та засобів;

– положення психології комунікативної діяльності про механізми і детермінанти розвитку діяльності спілкування у дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення;

– *подальшого розвитку набули* методологічні підходи до вивчення та формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення;

– психокорекційні технології прямого та опосередкованого формування комунікативної діяльності старших дошкільників системними порушеннями мовлення із поєднанням ігрової та продуктивної діяльності, моделювання, психогімнастики.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що:

– розроблена система діагностики комунікативної діяльності старших дошкільників із системними порушеннями мовлення може використовуватись практичними психологами психологічної служби спеціальних освітніх закладів та у психологічному супроводі цих дітей;

– впроваджено психокорекційну систему формування комунікативної діяльності старших дошкільників із системними порушеннями мовлення у діяльність спеціальних дошкільних навчальних закладів;

– розроблені психокорекційні технології формування комунікативної діяльності старших дошкільників із системними порушеннями мовлення можуть використовуватись у навчально-виховному процесі в умовах інтегрованої та інклюзивної освіти;

– окреслені особливості та типи комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення збагатили науково-методичну базу практичної діяльності психологів та доповнили, удосконалили зміст програм з підготовки фахівців психолого-педагогічного напрямку з дисциплін «Спеціальна психологія», «Психологія спілкування», «Логопсихологія».

Монографія, науково-методичні праці дисертантки можуть бути використані в навчальному процесі вищих навчальних закладів; отриманий у результаті дослідження емпіричний матеріал може слугувати підґрунтям для подальших психологічних досліджень феномена комунікативної діяльності.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Теоретичні та експериментальні положення доповідались та були схвалені на 29 науково-практичних конференціях і семінарах, з яких 18 – міжнародного та 11 всеукраїнського і міжрегіонального рівня:

– *міжнародних*: «Актуальні проблеми сучасної логопедії» (Київ, 2011, 2014); «Специальное образование: традиции и инновации» (Мінськ, 2011, 2013); «Корекційна освіта: історія, сучасність та перспективи розвитку» (Кам'янець-Подільський, 2013-2016); «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (Київ, 2014, 2015); «Методология и стратегии развития современного образования» (Мінськ, 2014); «Академик Тулеген Тажибаев – основатель психологической и педагогической науки в Казахстане» (Алмати, 2014); «Проблеми емпіричних досліджень у психології» (Київ, 2014, 2016); Eastern and central European Regional Conference on Alternative and Augmentative Communication «Non-verbal communication as means of achieving social and human rights» (Київ, 2013; Кишинів, 2015); Міжнародному конгресі зі спеціальної освіти, психології та реабілітації «Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі» (Суми, 2015); Міжнародному конгресі зі спеціальної педагогіки, психології та реабілітології «Освіта дітей з особливими потребами: від інституалізації до інклюзії» (Вінниця, 2016);

- *всеукраїнських*: «Актуальні питання сучасної освіти України» (Слов'янськ, 2013); «Актуальні проблеми психологічної науки у вимірах сучасного освітнього простору» (Полтава, 2014); «Всеукраїнський психологічний конгрес спеціалістів, що працюють з дітьми» (Київ, 2014-2016); I З'їзд корекційних педагогів України

«Актуальні питання соціалізації дітей з особливими освітніми потребами» (м. Дніпро, 2016); «Сучасні проблеми логопедії та реабілітації» (Суми, 2016);

- *регіональних*: вебінарі-семінарі «Робота з особливими дітьми дошкільного віку в дошкільних навчальних закладах» МОН України (Київ, 2013); «Інноваційні технології в логопедичній практиці» (Дніпро, 2015); «Становлення особистості дитини в умовах сучасного розвитку суспільства: соціально-педагогічний, корекційний і медичний аспекти» (Полтава, 2016); Методологічний семінар НАПН України (Київ, 2016).

Результати дослідження *впроваджено* в навчально-виховний процес дошкільних навчальних закладів: комбінованого типу № 21 «Малютко» м. Біла Церква (довідка № 35 від 10.03.2016 р.); ясел – садків комбінованого типу № 27 «Вишенька» (довідка № 90/01-17 від 14.04.2016 р.), № 35 «Світлячок» (довідка № 82 від 15.04.2016 р.), № 54 «Чебурашка» (довідка № 01-13/36 від 13.04.2016 р.), № 62 «Супутник» (довідка № 90/01-11 від 15.04.2016 р.) м. Кіровограда, № 576 м. Києва (довідка № 86 від 17.11.2016 р.); комунального спеціального № 120 м. Кривий Ріг (довідка № 14 від 09.03.2016 р.); компенсуючого типу № 88 (довідка № 12 від 28.03.2016 р.), ясел – садків № 38 (довідка № 15 від 28.03.2016 р.), № 106 (довідка № 9 від 29.03.2016 р.) м. Львова; Львівського навчально-виховного комплексу школа – садок «Дзвіночок» (довідка № 11 від 30.03.2016 р.); Комунального вищого навчального закладу «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради (довідка № 01/158 від 11.02.2016 р.) та в освітній простір ВНЗ в процесі викладання навчальних дисциплін: а) «Загальна, вікова та педагогічна логопсихологія», «Основи психокорекції та психоконсультації осіб з тяжкими порушеннями мовлення», «Дитяча практична психологія», «Основи психотренінгу осіб з тяжкими порушеннями мовлення» Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (довідка про впровадження № 585/16 від 15.11.2016 р.); б) «Спеціальна психологія», «Логопсихологія», «Основи корекційної роботи», «Психолого-педагогічна діагностика та відбір дітей у спеціальні заклади» Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (довідка № 6021/01-55/02 від 19.12.2016 р.); в) «Корекція психофізичного розвитку дітей із ТПМ», «Альтернативна комунікація» Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка (довідка № 102 від 15.12.2016 р.).

Публікації. Основні наукові положення й результати дослідження опубліковано в 45 наукових і науково-методичних працях: 1 монографії; 2 навчальних посібниках; 1 навчально-методичному посібнику, 21 одноосібній статті у вітчизняних та 5 – у зарубіжних періодичних наукових виданнях; 2 – у загальнонаукових; 13 – матеріалах наукових конференцій.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук «Особливості формування мотиваційно-вольової готовності до шкільного навчання у першокласників шестирічного віку з загальним недорозвиненням мовлення» була захищена в 2007 році, її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувались.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (573 найменування, з них 71 – іноземними мовами) і 24 додатків на 107 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 500 сторінок, з них основного змісту – 359 сторінок. Дисертація містить 20 таблиць і 16 рисунків на 16 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, окреслено мету та завдання, визначено об'єкт і предмет дослідження, висвітлено його теоретичні засади й методи, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, наведено відомості щодо їх апробації й упровадження.

У першому розділі – **«Проблема розвитку комунікативної діяльності у дітей із системними порушеннями мовлення у психології»** – здійснено системний аналіз психологічних джерел з проблеми дослідження; наведено психологічну характеристику комунікативної діяльності із позицій діяльнісного, особистісно-орієнтованого, системного методологічних підходів; описано структурно-функціональну її модель.

З'ясовано, що проблема становлення комунікативної діяльності індивіда багато років поспіль привертає увагу вчених різних наукових галузей. Упродовж останнього століття наукові дослідження зазначеної діяльності було зосереджено навколо вивчення різних аспектів: генези і чинників, що її ускладнюють (Л. Буєва, Д. Бойков, І. Горелов, І. Зимня, О. Леонт'єв, Б. Ломов, В. Куніцина, Б. Паригін, В. Синьов, О. Шахнарович); з позицій соціального існування індивіда (Г. Андрєєва, Л. Виготський, Л. Галігузова, І. Кон, О. Леонт'єв, R. Krauss, S. Fussell); впливу на психічний розвиток індивіда на різних вікових етапах (М. Лісіна, В. Мухіна, А. Рuzська, О. Смірнова, Д. Ельконін); взаємозв'язку з особистістю тощо (І. Бех, О. Бодальов, Є. Ільїн, О. Кононко, Г. Костюк, С. Максименко).

Вчені визначають комунікативну діяльність як найширшу категорію для позначення всіх видів комунікативних, інформаційних та інших контактів людей: як взаємодію двох (або більше) людей для досягнення спільного результату (М. Лісіна); як просту форму взаємодії – присутність (В. Куніцина); як один з видів діяльності – «діяльність спілкування», яка є самостійною або спрямованою на забезпечення єдності мети та засобів іншої продуктивної діяльності, що характеризується суспільною спрямованістю (О. Леонт'єв); як складний, багатовимірний інформаційний процес взаємодії, взаємин, співпереживання і взаєморозуміння індивідів (Б. Паригін); цілеспрямований процес, що вирішує завдання з узгодження дій декількох індивідів (О. Запорожець).

Розгляд комунікативної діяльності з позицій діяльнісного підходу дозволив установити, що їй властива складна структурна організація, яка передбачає: наявність мотиву, комунікативної потреби, усвідомлення мети, здійснення планування й прогнозування, їхньої реалізації у комунікативних діях шляхом застосування комунікативних умінь, досягнення продукту – результату взаємодії; різні форми сформованості: від ситуативних до позаситуативно-особистісної. Акцентуючи увагу на проблемі вивчення психологічного змісту комунікативних

дій, вченими розроблені класифікації комунікативних умінь, поміж яких найпоширенішою є класифікація Б. Ломова (1979), за якою визначені інформаційно-комунікативні, інтерактивні, перцептивні вміння; виділені провідні комунікативні засоби: експресивно-мімічні, предметно-дійові, мовленнєві, (М. Лісіна та ін., 1985). Провідними комунікативними мотивами визначені пізнавальні, ділові, особистісні.

На особливій ролі особистості в становленні й розвитку комунікативної діяльності наголошують представники особистісно-орієнтованого підходу в психології (І. Бех, О. Бодальов, Л. Божович, О. Кононко, Р. Максимова, В. Погольша, Г. Самохвалова). Вчені відзначають значущість певних особистісних рис індивіда для ефективності та результативності діяльності спілкування з навколишніми та позначають їх комунікативними рисами особистості (Р. Немов), комунікативним ядром особистості (О. Бодальов); комунікативно-особистісним (В. Погольша) чи комунікативним потенціалом (Р. Максимова), арсеналом особистості (Г. Самохвалова). З'ясовано, що незрілість особистості, недостатня сформованість комунікативних її рис зумовлюють труднощі в спілкуванні, негативно позначаються на його результатах. Поміж ефективних для досліджуваної діяльності особистісних рис у будь-якому віці вчені виділяють комунікативну спрямованість, відкритість, гнучкість, здатність до рефлексії, комунікабельність, адекватну емотивність та самооцінку, організаторські здібності, емпатійність, ініціативність і прагнення до кооперації. Причини комунікативних труднощів дослідники вбачають в егоцентричній спрямованості, ригідності, замкнутості, схильності до індивідуалізму (аутистичості), пасивності, надмірній тривожності й агресивності, вербальній неадекватності.

Таким чином, системогенез комунікативної діяльності визначається сукупністю інтер- та інтрапсихічних механізмів. Інтерпсихічні – характеризуються значним впливом на процес становлення діяльності спілкування навколишніх, соціальної ситуації розвитку за Л. Виготським, – референтних дорослих в дитячому віці зокрема. Інтрапсихічні механізми визначають поетапне формування структурних компонентів комунікативної діяльності суб'єкта шляхом розвитку його особистості, вербальної й образної сфер психіки, універсальної структури діяльності загалом.

Зважаючи на результати теоретичного аналізу психологічних наукових джерел чинниками формування комунікативної діяльності в онтогенезі встановлені: активне залучення суб'єкта спілкування в комунікативну взаємодію з оточенням, у спільну діяльність з ним; своєчасне становлення комунікативних рис особистості; повноцінне засвоєння знакових систем, що забезпечують інформативну, перцептивну та інтерактивну сторони спілкування (мова, невербальні системи).

Ґрунтуючись на наукових поглядах представників діяльнісного, особистісно-орієнтованого, системного методологічних підходів було розроблено структурно-функціональну модель комунікативної діяльності, основними компонентами якої є діяльнісний (структурна організація) та особистісний (комунікативний арсенал) складники, сукупність показників і взаємовплив яких виражається у функціях (інформаційна, інтерактивна, перцептивна) та формах (ситуативно-особистісна, ситуативно-ділова, позаситуативно-пізнавальна, позаситуативно-особистісна)

досліджуваної діяльності. Структурна організація комунікативної діяльності охоплює мотиваційно-ціннісний, когнітивно-діяльнісний та підсумково-оцінювальний компоненти. Комунікативний арсенал об'єднує риси, що характеризують ініціативність, комунікативність, впевненість і гнучкість особистості, її лідерські та організаторські якості. Розроблена модель слугувала підґрунтям подальшого емпіричного вивчення й формування комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення та спонукала до визначення її як діяльності, яка передбачає поетапну послідовну реалізацію комунікативних актів в умовах взаємодії з навколишніми, визначається особистісним впливом її суб'єктів, нормами, зумовленими комунікативною ситуацією та середовищем. Структурна організація цієї діяльності містить такі компоненти як: предмет, комунікативну потребу і мотиви, дії, завдання, продукти спілкування, його функції, засоби й результат. Виділені в моделі компоненти та їхні складові слугували підґрунтям для визначення критеріїв сформованості комунікативної діяльності індивіда. Такими є: стійкість й цілісність її структурної організації; диференційованість комунікативних рис особистості, які утворюють її комунікативний арсенал; володіння комунікативними вміннями й засобами.

Розроблена модель дозволила здійснити дослідження структурно-функціональної залежності компонентів комунікативної діяльності, що забезпечило її різноаспектне вивчення з позицій діяльнісного, особистісно-орієнтованого, системного методологічних підходів.

Другий розділ – **«Онтогенетичні та дизонтогенетичні аспекти становлення комунікативної діяльності»** – присвячений визначенню психологічних особливостей комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку в онтогенезі та в умовах мовленнєвого дизонтогенезу; представлено результати теоретичного аналізу досліджень означеної діяльності у дітей із системними порушеннями мовлення первинного генезу.

Закономірності становлення комунікативної діяльності дітей в онтогенезі визначені за результатами теоретичного аналізу психолого-педагогічних досліджень, здійснених у відповідності з культурно-історичною концепцією Л. Виготського (Т. Бабаєва, Б. Ілюк, К. Вольцис, Л. Вяткіна, Л. Дурандіна, М. Єлагіна, О. Запорожець, О. Кравцова, М. Лісіна, А. Маркова, Т. Піроженко, Ю. Приходько, А. Рузька, С. Семиченко, О. Смірнова та ін.). Ґрунтуючись на висновках означених вчених з'ясовано, що комунікативна діяльність є однією з провідних умов розвитку дитини, найважливішим фактором формування особистості, значущим видом людської діяльності, що спрямований на самопізнання та оцінювання й соціально опосередкований. Вчені відзначають особливу роль дорослого в процесі становлення діяльності спілкування в дитячому віці: він є і прикладом, і зразком, забезпечує емоційну підтримку та реалізацію спільної діяльності.

Становлення комунікативної діяльності розглядається в аспекті комунікативного розвитку – не лише як поступове накопичення кількісних змін, а як «ланцюг метаморфоз», який передбачає перетворення кількісних змін у якісні. Комунікативний розвиток – тривалий, циклічний і якісно неоднорідний процес, який

відбувається через поступову зміну форм спілкування дитини з дорослими й однолітками, в яких здійснюється становлення і розвиток її комунікативних умінь і навичок (М. Лісіна). Його передумовою є наявність стійкої комунікативної потреби, яка з віком розширюється та поглиблюється за формою, змістом й зумовлює розвиток комунікативної діяльності, її мотивів, комунікативних умінь.

Узагальнюючи теоретичні відомості, були визначені провідні характеристики комунікативної діяльності дитини старшого дошкільного віку, а саме: мотиваційно-ціннісний компонент характеризується потребою в нових враженнях, пізнавальними мотивами та прагненням до визнання з високою значущістю ділових мотивів, розширенням гуманістичних цінностей із подоланням егоцентризму; зміст когнітивно-діяльнісного компоненту визначається розширенням комунікативних дій, які реалізуються різними засобами, поміж яких провідними є мовленнєві; характеризується експресивністю й стійкістю з переходом до позаситуативних форм спілкування з дорослим; розширенням особистісних рис, які забезпечують соціальну перцепцію і рефлексію, здатність до ініціювання й організації комунікативної діяльності; орієнтуванням на внутрішній план дій та здатністю до прогнозування комунікативної взаємодії; підсумково-оцінювальному компоненту властиве орієнтування на результат, сформованість здатності до рефлексії, самоконтролю та зворотної реакції щодо дій партнера.

Встановлено, що вагому частину спеціальних психологічних досліджень присвячено вивченню комунікативної діяльності дітей із відхиленнями в розвитку: з порушеннями інтелекту (О. Агавелян, І. Амбрукайтис, Д. Аугене, Д. Бойков, Г. Кузнецова, Н. Школьнікова, М. Шишкова), зору (С. Амірова, К. Глушенко, М. Заорська, В. Кобильченко, Н. Кожанова, Н. Мжельська, С. Покутнева, І. Сасіна, Є. Синьова, С. Тарських, Т. Шалюгіна), слуху (Т. Богданова, О. Кошелева, Е. Леонгард, О. Самсонова, Л. Фомічова, О. Хохлова), з церебральним паралічем (А. Мамаєва, Л. Халілова, Л. Ханзерук). З'ясовано, що всім цим групам осіб властиві системні порушення мовлення. Узагальнення результатів досліджень вищезазначених вчених засвідчує схожі тенденції у стані комунікативної діяльності дітей із СПМ різного генезу: порушення вербального спілкування, бідність мотиваційних його засад, недостатнє оволодіння інформаційними та перцептивними комунікативними уміннями, бідність мовленнєвих засобів, що негативно позначається на якості міжособистісних стосунків із оточенням.

Варто зазначити, що група дітей із системними порушеннями мовлення переважно складається з осіб, у структурі дизонтогенезу яких мовленнєвий недорозвиток є вторинним, а симптоми первинних відхилень інтелектуального розвитку, слуху, зору – охоплюють різні сфери та структури психічного розвитку. Відповідно, дизонтогенетичні особливості та механізми становлення комунікативної діяльності цих дітей обумовлені комплексом багатьох чинників, поміж яких системні порушення мовлення не є провідними. У відповідності з логікою нашого дослідження, подальші наукові пошуки було зосереджено навколо дошкільників, у структурі порушень яких системні порушення мовлення є первинними.

Проблема становлення комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення первинного генезу належить до найбільш значущих і недостатньо розроблених в спеціальній психології, різні аспекти теоретико-

прикладного вивчення якої представлено як у психолого-педагогічних, так – і медичних дослідженнях (С. Конопляста, Р. Левіна, Н. Манько, Н. Савінова, Є. Соботович, В. Тарасун, В. Тищенко, Н. Трауготт, Т. Туманова, Т. Філічева, Г. Чиркіна, С. Шаховська, М. Шеремет, E. Bates, D. Bishop, G. Conti-Ramsden, N. Botting, S. Fisher, M. Joanisse, M. Seidenberg, M. Rice, J. Tomblin та ін.). Зазначені попередньо особливості комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із нормальним мовленнєвим розвитком склали підґрунтя для подальшого її розгляду в умовах первинного мовленнєвого дизонтогенезу. Аналіз результатів спеціальних психологічних пошуків дозволив виявити низку особливостей загальнофункціональних механізмів комунікативної діяльності (Л. Андрусишин, О. Мастюкова, Н. Семаго, Т. Фотекова); її мотиваційних засад та специфічні риси комунікативного арсеналу особистості (С. Валявко, В. Калягін, В. Селіверстов, Г. Юсупова); симптоматику та структуру порушень у стані вербальних комунікативних засобів осіб з різною мовленнєвою патологією (Б. Гріншпун, Г. Гуровець, Р. Лалаєва, Р. Левіна, В. Кондратенко, С. Конопляста, Н. Пахомова, Л. Спірова, В. Тарасун, Т. Філічева, Л. Халілова, Н. Чередніченко, Г. Чиркіна, С. Шаховська, М. Шеремет).

Характеристика комунікативного розвитку дітей із системними порушеннями мовлення первинного генезу в психології представлена фрагментарно, через опис окремих складників комунікативної діяльності, у стані яких встановлені: недостатність комунікативних вмінь та мовленнєвих засобів (С. Артамонова, Ю. Гаркуша, Б. Гріншпун, О. Дзюба, Н. Дроздова, В. Коржевіна, І. Кривов'яз, О. Леханова, О. Павлова, О. Федосєєва, Л. Халілова, К. Якуніна, K. Durkin G. Conti-Ramsden, C. Norbuty, J. Tomblin), труднощі на всіх етапах її реалізації (К. Ковилова); зміщення ієрархії мети спілкування (О. Грибова); зниження комунікативної потреби (Б. Гріншпун, Л. Спірова, Г. Чиркіна); вербальні труднощі в ігровій взаємодії дітей (Л. Соловійова, О. Харитоновна). За результатами зазначених досліджень поміж негативних передумов розвитку комунікативної діяльності дітей означеної категорії провідним констатований вплив системних мовленнєвих порушень. Водночас, жодна з наукових робіт не висвітлює особливості структурної організації та компонентів досліджуваної діяльності: перцептивного, інтерактивного, і лише деякі описують особливості реалізації інформаційної складової діяльності спілкування.

У проблемі подолання комунікативних труднощів дітей із системними порушеннями мовлення до сьогодні залишається ще багато невирішених теоретичних і практичних питань, поміж яких найважливіші вбачаємо в з'ясуванні особливостей сформованості структури комунікативної діяльності з позицій реалізації комунікативної, перцептивної й інтерактивної її сторін у взаємозв'язку з комунікативним арсеналом особистості цих дітей.

У третьому розділі – **«Методологічні засади емпіричного дослідження комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення»** визначено вихідні теоретико-концептуальні положення емпіричного дослідження комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення; розроблено і описано його модель; обґрунтовано та описано методику констатувального експерименту.

Ґрунтуючись на основних положеннях теорії діяльності та спілкування, особистісно-орієнтованого підходу в психології (І. Бех, О. Запорожець, Д. Ельконін, О. Коваленко, О. Кононко, О. Леонтьєв, М. Лісіна, О. Смірнова, І. Зимня, С. Максименко, І. Якиманська) базовим у нашому дослідженні було сформульовано таке визначення комунікативної діяльності: *це структурно-організована діяльність, яка передбачає послідовну реалізацію комунікативних актів в умовах взаємодії з навколишніми, визначається особистісним впливом її суб'єктів, нормами, за якими організовується комунікативна взаємодія, ситуацією та середовищем.* Її структурними компонентами є: предмет спілкування, комунікативні потреби та мотиви, дії, завдання, продукти спілкування, його функції, засоби і результат.

Зважаючи на складну структурну організацію комунікативної діяльності індивіда, було визначено, що всі підходи до її емпіричного вивчення мають відображати нормативну її організацію і взаємовплив як системи. У дослідженні комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення теоретико-методологічну стратегію визначали системний, діяльнісний, особистісно-орієнтований та особистісно-комунікативний підходи.

З позицій системного підходу емпіричне вивчення комунікативної діяльності дошкільника з СПМ визначало необхідність аналізу психологічного змісту її структурних складових і етапів, комунікативних дій (умінь і засобів) у процесі взаємодії з середовищем, однолітками та дорослими, які в сукупності визначають її цілісність як системи.

У відповідності з особистісно-орієнтованим підходом дослідження зазначеної діяльності здійснювалось з поглядом на суб'єкта комунікативної взаємодії як особистість і носія індивідуальних цінностей, мотивів, установок, стилю, неповторного психологічного складу тощо.

Діяльнісний підхід у процесі вивчення досліджуваного явища передбачав діагностику спілкування як особливого виду діяльності, якій властива поетапна структурна організація, поліфункціональність й різні форми, що детермінується активною участю суб'єкта.

Застосування особистісно-комунікативного підходу дозволило врахувати взаємообумовленість особистості й комунікативної діяльності та акцентування уваги навколо комунікативного арсеналу особистості дитини з СПМ.

Узагальнення концептуальних підходів слугувало підґрунтям для виділення базових принципів: цілісності, функціональної детермінованості комунікативної діяльності та її підсистем, генетико-ієрархічної структурно-рівневої її організації, відображення, детермінізму, єдності свідомості і діяльності, суб'єктної активності, залучення середовища, розвитку.

Емпіричні методи дослідження охоплювали поетапний констатувальний експеримент з використанням структурованого спостереження, бесіди, аналізу продуктів діяльності (проективні малюнкові тести), методу експертного оцінювання, опитування, аналізу психодіагностичних методів.

З огляду на результати спеціальних психологічних досліджень, ми припустили, що комунікативна діяльність дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення характеризується відхиленнями внутрішньої

психологічної структури, труднощами в реалізації окремих її елементів, недостатньою комунікативною мотивацією. Ці особливості, за нашим припущенням, пов'язані з недостатнім оволодінням комунікативними засобами (вербальними, експресивно-мімічними, предметно-дійовими) та вміннями (інтерактивними, перцептивними, інформаційно-комунікативними), незрілістю комунікативних рис особистості. На нашу думку, усі з означених факторів зумовлюють нестійкість, ситуативність і дефіцитарність діяльності спілкування дітей із СПМ, призводять до низки комунікативних труднощів.

Основні положення визначених теорій і підходів стали поштовхом для розгляду комунікативної діяльності в сукупності діяльнісних та особистісних її складових.

Враховуючи констатоване і визначену структурно-функціональну модель комунікативної діяльності, базовими компонентами моделі емпіричного дослідження комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення були визначені: структурний (поетапна структурна організація), діяльнісний (стан сформованості комунікативних умінь та засобів), особистісний (комунікативний арсенал особистості).

Узагальнення окреслених теоретико-концептуальних засад дало підстави для розробки методики емпіричного дослідження комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями.

Оскільки комунікативна діяльність являє собою складний структурно-організований конструкт, детермінований низкою інтра- та інтерпсихічних явищ, операціоналізація дослідницької процедури передбачала визначення певних параметрів, які відповідали інтегрованому погляду з опорою на провідні методологічні підходи до досліджуваної діяльності, а також добору методик, найбільш релевантних для їх виміру.

Мета емпіричного дослідження полягала в з'ясуванні особливостей та визначенні, шляхом їх узагальнення, типів комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення.

Розроблення моделі емпіричного вивчення комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення охоплювало: 1) з'ясування особливостей структурної організації комунікативної діяльності; 2) визначення стану сформованості комунікативних умінь (інформаційно-комунікативних, перцептивних, інтерактивних) та засобів (мовленнєвих, емоційних та предметно-дійових); 3) з'ясування стану сформованості комунікативного арсеналу особистості; 4) виділення типових комунікативних труднощів; 5) визначення типів комунікативної діяльності.

Дослідження здійснювалось упродовж трьох етапів. Перший – був спрямований на визначення особливостей структурної організації комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із СПМ. Другий етап передбачав дослідження стану сформованості комунікативних умінь і засобів цих дітей. Третій – мав на меті вивчення комунікативних рис особистості та виокремлення шляхом узагальнення результатів дослідження типології комунікативної діяльності.

Здобуті дані підлягали кількісному та якісному аналізу. Використовувались такі статистичні методи обробки отриманих даних – описові статистики (міри центральних даних, міри варіативності), критерії встановлення достовірності розбіжностей (t-критерій Стюдента, хі-квадрат Пірсона), частотний, регресійний, факторний, кореляційний, кластерний аналізи. Також для покращення аналізу застосовувався метод нормалізованих балів. Узагальнення отриманих даних дало підстави для виділення типів комунікативної діяльності дітей досліджуваної групи.

В експерименті брали участь діти старшого дошкільного віку двох нееквівалентних груп: одну з них склали дошкільники з системними порушеннями мовлення, іншу – їхні однолітки з нормальним мовленнєвим розвитком. Обидві групи дітей мали збережений інтелект. Дослідженням було охоплено дітей дошкільного віку: 408 – із системними порушеннями мовлення та 278 – з нормальним мовленнєвим розвитком (далі – НМР); їхніх батьків та педагогів. Загальна вибірка становила 1458 осіб: 686 дітей, 686 батьків та 86 педагогів.

Група дітей із системними порушеннями мовлення була репрезентативною орієнтовно до контингенту дітей, які є вихованцями старших логопедичних груп (для дітей із загальним недорозвитком мовлення) дошкільних навчальних закладів компенсуючого й комбінованого типів. Експериментальну групу склали діти із СПМ, за висновками психолого-медико-педагогічної консультації у яких встановлено загальний недорозвиток мовлення III рівня, з них 336 – нез'ясованої етіології, 47 – з дизартрією, 25 – з моторною алалією.

Зосередження дослідницьких пошуків навколо групи дітей із системними порушеннями мовлення первинного генезу дозволило визначити психологічні особливості комунікативної діяльності в умовах первинного впливу системного мовленнєвого недорозвитку та розробити ефективні шляхи її розвитку з урахуванням зазначених особливостей.

Можливість створення типології за отриманими результатами розглядалася як показник завершеності системного дослідження. В основу типології комунікативної діяльності має бути покладено використання таких характеристик – здатність до структурної реалізації всіх її складових, сформованість комунікативних умінь і засобів, комунікативний арсенал особистості, ефективна комунікативна взаємодія з дітьми та дорослими в умовах навчального закладу та в сімейному оточенні.

У четвертому розділі – **«Особливості комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення»** – представлено результати комплексного емпіричного дослідження комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення; описано результати якісного та кількісного аналізу одержаних даних; визначено типологію досліджуваної діяльності.

За результатами спостереження в умовах дошкільного начального закладу, констатовано недостатню сформованість і стійкість реалізації основних етапів комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення, зниження комунікативної ініціативності та активності. Здійснення комунікативних дій передбачає, переважно, відповідь на ініціативу

навколишніх. У ході зазначеної діяльності діти виявляють низьку здатність до планування, поточного і підсумкового контролю, аналізу результатів. Ефективніше вони контролюють власну поведінку і менше звертають уваги на дії комунікативного партнера. З'ясовано, що провідними комунікативними мотивами є ділові, які є ситуативними та нестійкими. Домінування предметно-орієнтованого спілкування засвідчує його переважне здійснення у межах інших видів діяльності і недостатність міжособистісної та соціально-орієнтованої комунікативної діяльності.

Комунікативна поведінка старших дошкільників із СПМ характеризується недостатньою експресивністю, домінуванням крайніх її форм; труднощами входження в контакт; схильністю до уникнення конфліктів; загальною спокійністю з ситуативними агресивними проявами. Переважна більшість дітей із СПМ використовують вербальні та невербальні комунікативні засоби, хоча третина з них демонструє домінування невербальних, при оволодінні, хоч і аграматичним, фразовим мовленням.

Узагальнення даних анкетування батьків щодо змістового наповнення дитячо-батьківського спілкування, обізнаності щодо різних обставин і проблем в житті їхніх дітей засвідчило обізнаність переважної більшості з них про друзів, інтереси, уподобання, захоплення та міжособистісні проблеми їхніх дітей із СПМ. Загалом, комунікативну діяльність у домашніх умовах переважної більшості батьків дітей із СПМ можна вважати продуктивною. Особливо значущим, на нашу думку, є те, що тільки 2,2 % батьків поміж дитячих проблем виділили труднощі у спілкуванні, висловленні думок. Це означає, що 97,8 % осіб, які виховують дітей із СПМ, не помічають комунікативних труднощів їхніх дітей або не пов'язують їх з мовленнєвим недорозвитком.

Найпоширенішими причинами комунікативних труднощів дітей старшого дошкільного віку з СПМ у спілкуванні в сімейному колі батьки назвали: образливість (max = 1,78), невпевненість (max = 1,46), плаксивість (max = 1,40) та сором'язливість (max = 1,23). Ці результати свідчать про певну комунікативно-особистісну інфантильність дітей досліджуваної групи.

Характеризуючи ступінь оволодіння мовленнєвими засобами та монологічними інформаційно-комунікативними вміннями дітей старшого дошкільного віку із СПМ, слід зазначити про комунікативну спрямованість та ініціативність 46,8 % з них, про труднощі в застосуванні невербальних експресивних засобів у процесі розповіді у 32,8 % дошкільників, самостійне складання монологу з опорою на наочність 31,3 % вибірки. Найбільші відмінності в розповідях дітей із СПМ та НМР виявлені за такими критеріями як: ініціативність, загальна розбірливість і зрозумілість мовлення, повнота опису сюжету, лексична повнота, граматична правильність, поширеність речень, використання міміки та пантоміміки, інтонаційна виразність.

За результатами аналізу стану діалогічних інформаційно-комунікативних вмінь дітей із СПМ констатовано їхню дефіцитарність. Порівняльний аналіз даних, отриманих у процесі бесіди з дітьми з СПМ та НМР, засвідчив відмінності у розвитку зазначених умінь за станом зацікавленості у діалогічному спілкуванні, прагнення розказати більше, ставити запитання дорослому. Ці особливості

відповідають попереднім висновкам про низьку ініціативність у процесі застосуванні монологічних комунікативних умінь. Водночас, недостатність оволодіння мовленнєвими засобами проявляється у домінуванні однослівних відповідей і обмеженій кількості запитань комунікативному партнеру. Описані відмінності підтверджено статистично встановленням значимої різниці – менше 0,05.

У стані сформованості перцептивних комунікативних умінь дітям із СПМ властиві дифузно-аморфний (72,1 %) та дифузно-локальний (27,9 %) рівні сприймання та впізнавання емоційних станів (опора на поверхові ознаки експресії при дифузному та – на окремий елемент обличчя – при локальному). Водночас, для більшості дітей із НМР характерний аналітичний рівень означених умінь. Означені комунікативні вміння дошкільників із мовленнєвим недорозвитком характеризуються успішним впізнаванням емоційних станів за схематичним зображенням, малюнком і недостатнім – за фотографіями справжніх емоцій, що зумовлено як труднощами в розрізненні відтінків емоцій, так і – бідністю емоційної лексики. В умовах називання емоцій експериментатором стан їхнього впізнавання дітьми із СПМ покращився, що засвідчило обумовленість виявлених труднощів бідністю емоційної лексики.

За показниками розуміння й прогнозування комунікативної поведінки встановлено, що поміж 70,9 % дітей із СПМ 35,3 % – демонструють вище середнього та 35,6 % – високу здатність до пізнання комунікативної поведінки. Водночас, 29,1 % дошкільників із СПМ не завжди здатні передбачати наслідки поведінки у певній міжособистісній ситуації. Узагальнення здобутих результатів дає підстави констатувати задовільний стан здатності до інтерпретації та прогнозування комунікативної поведінки з опорою на наочність у більшості дітей старшого дошкільного віку із СПМ. Узагальнення здобутих даних дає підстави констатувати задовільний стан сформованості перцептивних комунікативних умінь та соціально-перцептивного прогнозування.

Результати дослідження інтерактивних комунікативних умінь дітей досліджуваної категорії дозволили дійти висновку про їхню дефіцитарність у 62,7 % випадків, що виявляється в низькій результативності спільної діяльності. Якісний аналіз застосування зазначених умінь засвідчує найбільші відмінності у дітей із СПМ, у порівнянні з дітьми з НМР, за показниками ініціативність (37,3 % проти 68,7 %), активність (48,8 % проти 65,8 %), погодженість з пропозиціями (28 % – 54,7 %), контроль за діями партнера (43,9 % проти 55 %). Про спрямованість на взаємодію і прагнення до контакту свідчать вищі показники таких інтерактивних складових як: здатність домовлятися (57,1 %), допомагати партнеру (65,2 %).

Узагальнення здобутих даних дозволило встановити недостатній стан сформованості інформаційних, інтерактивних та задовільний – перцептивних комунікативних умінь і констатувати дефіцитарність всіх засобів спілкування: мовленнєвих, експресивно-мімічних, предметно-дійових дітей старшого дошкільного віку із СПМ. Внаслідок специфіки оволодіння комунікативними вміннями в різних комунікативних ситуаціях більшій половині дітей старшого

дошкільного віку із СПМ властиві труднощі у повідомленні та аргументуванні власної думки, розумінні емоційних станів інших, оцінюванні віддалених наслідків комунікативної взаємодії, у співвіднесенні власних комунікативних можливостей з урахуванням умов комунікативної ситуації, зміні способів взаємодії з комунікативним партнером тощо. Виявлені характеристики дозволяють констатувати операційні й рефлексивні комунікативні труднощі.

Аналіз результатів експертного оцінювання комунікативних якостей особистості дитини дозволив встановити незначні кількісні відмінності за середнім статистичним усіх досліджуваних рис – 6,19 у дітей із СПМ та 6,30 у однолітків з НМР. Водночас, за підсумками факторного аналізу результатів опитування розкриті взаємозв'язки між представленими якостями у структурі особистісного комунікативного арсеналу та виявлені якісно різні тенденції у взаємовпливі досліджуваних особистісних рис дітей із СПМ та НМР. Комунікабельність у перших пов'язана насамперед, з емпатією, а їхні організаторські здібності реалізуються завдяки самотійності, впевненості і наполегливості. Водночас, дітям із НМР властиві взаємозв'язки між комунікабельністю, впевненістю у собі та організаторськими здібностями. За допомогою параметричного методу t Ст'юдента була встановлена статистично значима різниця у показниках таких якостей дітей із НМР та СПМ як: комунікабельність, ввічливість, наполегливість, працелюбство.

За допомогою складання «Особистісного профілю дитини» було визначено середньостатистичний портрет старшого дошкільника з системними порушеннями мовлення, провідні характеристики якого визначені такими рисами як: миролюбство, спокійність, конформізм, залученість до колективної діяльності, ситуативні прояви креативності, прагнення до співробітництва, комунікативна ригідність. Статично значима різниця між властивостями дітей СПМ та НМР виявлена за шкалами «конформізм – лідерство», «стереотипність – креативність», «індивідуалізм – співробітництво» «відстороненість – залученість». Оскільки виділені в профілі особистісні якості є важливими у спілкуванні з однолітками та дорослими, їхня недостатня сформованість зумовлює у дітей із системними порушеннями мовлення базові комунікативні труднощі.

На підставі отриманих експериментальних даних було встановлено, що комунікативний арсенал особистості дітей із системними порушеннями мовлення старшого дошкільного віку характеризується домінуванням таких рис як: спрямованість на взаємодію з людьми, прагнення до колективної діяльності, конформність, комунікативна стереотипність та ригідність, образливість. Водночас, з'ясовано, що недостатньо розвинутими є такі особистісні якості як: емпатія, комунікабельність, впевненість у собі, організаторські здібності, самотійність і наполегливість. Такий стан сформованості комунікативних рис зумовлює комунікативні труднощі базового і операційного рівнів, негативно позначається на реалізації усієї структури комунікативної діяльності.

Узагальнення даних емпіричного дослідження комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку дало підстави для розробки її типології. У результаті застосування кластерного аналізу було виділено 6 типів комунікативної діяльності: активно-продуктивний, особистісно-дефіцитарний, операційно-

дефіцитарний, пасивно-стереотипний, експресивно-прогностичний та структурно-дефіцитарний, поміж яких два перші властиві лише дітям з нормальним мовленнєвим розвитком (див. Рис.1).

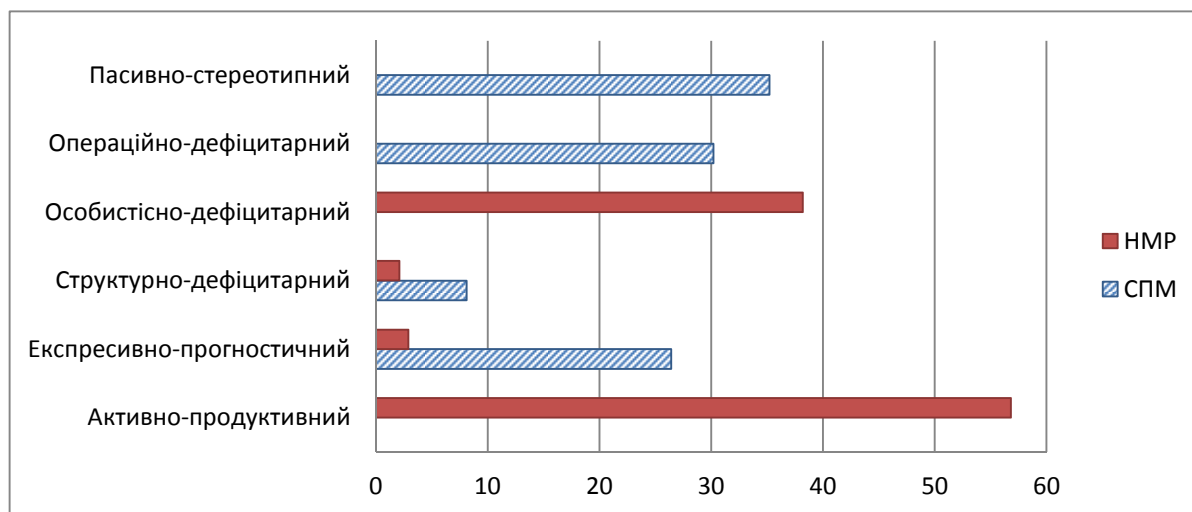

Рис. 1. Типологія комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з СПМ та НМР, %.

Активно-продуктивний тип комунікативної діяльності характеризується високим рівнем комунікативної ініціативності та спрямованості, сформованістю її структурних компонентів, її стійкістю та результативністю, високою мовленнєвою активністю, сформованістю ділових та особистісних позаситуативних мотивів спілкування; низьким рівнем комунікативних труднощів і бар'єрів у взаємодії з оточенням. Цей тип властивий тільки дітям із НМР: 56,8 %.

Особистісно-дефіцитарному типу властивий достатній рівень сформованості всіх комунікативних умінь з вищим рівнем перцептивних, достатньою стійкістю комунікативної діяльності, сформованістю всіх її структурних компонентів, ефективним комунікативним прогнозуванням. Водночас, йому притаманні часті прояви комунікативних труднощів, зумовлених специфічними особистісними рисами. Він виявлений тільки у старших дошкільників із НМР – у 38,2 %.

Операційно-дефіцитарний – відрізняється недостатнім комунікативним прогнозуванням, низьким рівнем сформованості перцептивних та інформаційно-комунікативних умінь, порушенням структурної організації комунікативної діяльності. Виявлено тільки у старших дошкільників із СПМ – у 30,2 %.

Пасивно-стереотипний тип комунікативної діяльності характеризується частими проявами комунікативних труднощів, зумовленими особистісними рисами; низьким рівнем сформованості комунікативних умінь, порушенням структурної організації діяльності спілкування. Властивий тільки дітям із СПМ – 35,3 %.

Структурно-дефіцитарному типу властиві недостатня стійкість і фрагментарність структурних компонентів комунікативної діяльності; часті прояви комунікативних труднощів, зумовлених специфічними особистісними рисами;

низька комунікативна ініціативність та спрямованість. Властивий 8,1 % дітей із СПМ і 2,1 % – із НМР.

Експресивно-прогностичний тип відрізняється високим рівнем експресивності в комунікативній діяльності (переважно – у вільній), прогнозування її результатів та комунікативної поведінки інших, а також – низьким у проявах комунікативних труднощів і бар'єрів у спілкуванні з навколишніми. Властивий 26,4 % дітей із СПМ і 2,9 % – із НМР.

Отже, провідними типами комунікативної діяльності у дітей із системними порушеннями мовлення виявлено пасивно-стереотипний та операційно-дефіцитарний, які загалом характерні для 65,5 % дітей із мовленнєвим недорозвитком та не властиві дітям із нормальним мовленнєвим розвитком. Обидва типи характеризуються значними комунікативними труднощами, зумовленими недостатнім станом сформованості комунікативних вмінь та комунікативних рис особистості, структури діяльності спілкування. Ці дані засвідчують поширеність у дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення дефіцитарних типів комунікативної діяльності з різним ступенем вираженості комунікативних труднощів.

Узагальнення результатів кореляційного та регресійного аналізу емпіричних даних дало підстави для встановлення чинників розвитку структурно організованої комунікативної діяльності та комунікативної ініціативності/активності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення, поміж яких визначені інтрапсихічні: оволодіння комунікативними вміннями (перцептивними, інформаційними, інтерактивними); сформованість таких особистісних рис як: лідерські якості, організаторські здібності, креативність, прагнення до співробітництва; та інтерпсихічні – продуктивне спілкування в сім'ї та адекватне усвідомлення батьками комунікативних труднощів їхніх дітей.

Таким чином, незважаючи на психолого-педагогічний вплив і систематичну логопедичну корекцію в умовах спеціального дошкільного закладу, дітям старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення властиві пасивні та дефіцитарні типи комунікативної діяльності, недостатній стан комунікативних вмінь та засобів, комунікативного арсеналу особистості. Це і зумовило необхідність розробки системи психокорекційного впливу, спрямованого на інтенсифікацію розвитку та формування компонентів комунікативної діяльності, подолання комунікативних труднощів старших дошкільників із системними порушеннями мовлення, розвиток їхнього комунікативного потенціалу.

У п'ятому розділі - **«Психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення»** – визначені методологічні засади, обґрунтовані основні напрями, принципи та завдання формувального етапу дослідження; представлено зміст й компоненти розробленої психокорекційної системи формування комунікативної діяльності та перевірено її ефективність; наведені кількісні та якісні дані, отримані за результатами проведення контрольного експерименту після впровадження експериментальної системи формування комунікативної діяльності у дітей із системними порушеннями мовлення.

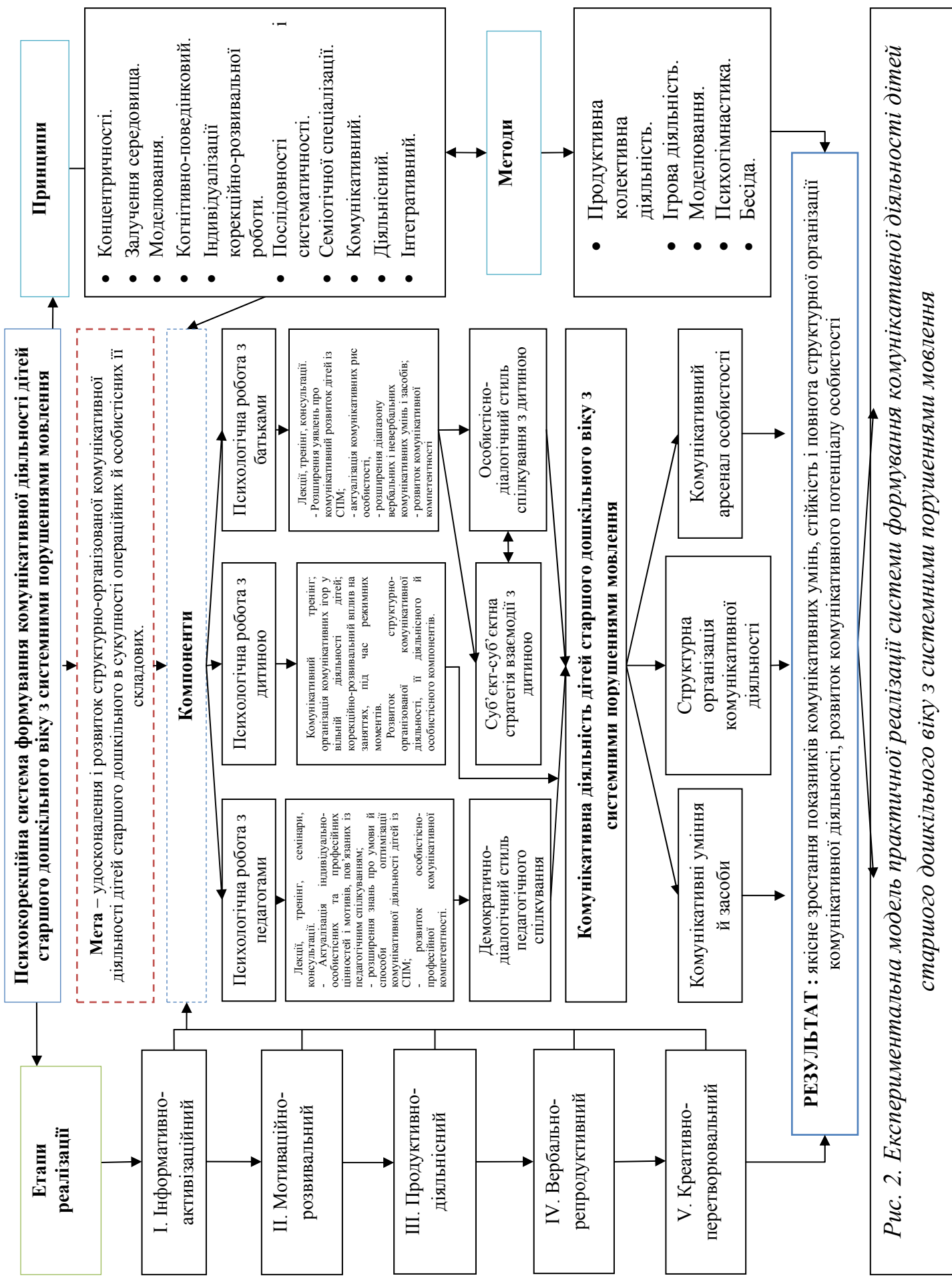
Теоретичний аналіз літературних джерел і стану надання корекційно-розвивальних та освітніх послуг дітям із мовленнєвими порушеннями в Україні засвідчив недостатню спрямованість сучасних програм на розвиток особистісної, діяльнісної та структурної складових комунікативної діяльності. У їхньому змісті відмічається брак завдань, які б передбачали розвиток комунікативних рис особистості і структурних компонентів діяльності спілкування, а спеціальні психокорекційні програми і методики, розроблені з урахуванням специфіки комунікативного розвитку дітей із мовленнєвими порушеннями є фрагментарними і спрямованими на окремі компоненти комунікативної діяльності без системного впливу на всі її складові. Зазначене засвідчує актуальність проблеми розвитку діяльності спілкування у дітей із СПМ первинного генезу, що зумовлює необхідність розробки і апробації системи психокорекційного впливу на неї із врахуванням діяльнісного, особистісно-орієнтованого, комунікативно-особистісного та системного підходів із залученням дітей, їхніх батьків та педагогів.

Ґрунтуючись на результатах представленого у попередньому розділі емпіричного дослідження, було розроблено експериментальну систему формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення, модель реалізації якої представлена на рис.2.

Мета експериментальної психокорекційної системи полягала в удосконаленні й розвитку структурно-організованої комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення в сукупності операційних (комунікативних умінь й засобів) й особистісних (комунікативних рис) її складових.

Враховуючи результати констатувального етапу дослідження, формувальний вплив було спрямовано на розвиток тих компонентів комунікативної діяльності дітей із СПМ, які є чинниками її розвитку в цілому. Такими складовими було визначено інформаційно-комунікативні, перцептивні та інтерактивні комунікативні вміння; комунікативні особистісні риси: лідерські якості, організаторські здібності, емпатія, креативність, прагнення до співробітництва; а також продуктивне спілкування в сім'ї та адекватне усвідомлення батьками комунікативних труднощів.

В експериментальній роботі з реалізації розробленої системи методологічним підґрунтям виступили теоретичні підходи, які слугували базовими на етапі емпіричного вивчення та викладені в розділі 3 нашого дослідження, а саме: діяльнісний – який у даному контексті визначав необхідність формування структурно-організованої поетапної комунікативної діяльності; особистісно-орієнтований – що орієнтував на розгляд особистості як активного суб'єкта комунікативної взаємодії, носія цінностей, мотивів, установок, стилю; системний, який відповідно до розробленого змісту передбачав вплив на базові складові комунікативної діяльності з залученням усіх навколишніх референтних осіб з системи стосунків дошкільника з СПМ як суб'єкта спілкування, визначав методи і форми організації комунікативного середовища; особистісно-комунікативний – котрий визначав необхідність врахування взаємозалежності особистості й

комунікативної діяльності з акцентуванням роботи навколо комунікативного арсеналу й потенціалу особистості дитини з СПМ.

Втілення такої системи передбачало дотримання загальнодидактичних і спеціальних принципів: комунікативного, діяльнісного, інтегративного, послідовності і систематичності, концентричності, моделювання, індивідуалізації корекційно-розвивальної роботи, залучення середовища, семіотичної спеціалізації та когнітивно-поведінкового.

Впровадження психокорекційної системи здійснювалась психологом, який виступав координатором і реалізатором завдань, спрямованих на створення означених в дослідженні психологічних умов та оптимізацію комунікативного середовища, впровадження основних складових розробленої системи; педагогами, які забезпечували корекційно-розвивальний вплив на комунікативну діяльність дитини з СПМ поза психологічними заняттями. Експериментальна психокорекційна робота в умовах дошкільного навчального закладу передбачала прямий та опосередкований вплив на структурну організацію комунікативної діяльності, комунікативні уміння й засоби, комунікативний арсенал особистості з подальшим формуванням його потенціалу та здійснювалось шляхом впровадження трьох складових: методично-розвивальної роботи з педагогами, просвітницько-розвивальної – з батьками, корекційно-розвивального впливу на комунікативну діяльність дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення. Вагомим напрямом опосередкованого впливу на комунікативну діяльність старших дошкільників із СПМ була трансформація й оптимізація комунікативного середовища. Психологічно комфортне комунікативне середовище визначено вагомим фактором комунікативного розвитку дитини старшого дошкільного віку, що забезпечує достатній досвід спілкування з дорослими й однолітками в активній суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Експериментальна психологічна система формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення реалізовувалась упродовж 8 місяців навчального року, з жовтня по травень у процесі впровадження у практику психологічної допомоги та супроводу цих дітей п'яти етапів роботи: інформативно-активізуючого (жовтень), мотиваційно – розвивального (листопад), продуктивно-діяльнісного (грудень – січень), вербально-репродуктивного (лютий – березень), креативно-перетворювального (квітень – травень).

Основною формою прямого корекційно-розвивального впливу на комунікативну діяльність дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення було визначено комунікативний тренінг, який організовувався і проводився психологом 1 раз на тиждень у час, відведений для групової психокорекційної роботи упродовж 8 місяців.

Реалізація базових складових тренінгу здійснювалась психологом, а закріплення й повторення набутих умінь і знань – педагогами під час прогулянок, інших режимних моментів та вільної діяльності дітей у другу половину дня. Тренінг містив 5 етапів («Подивись навколо себе», «Разом з іншим», «Спілкуємось – тренуємось», «Задум здійсни – другу допоможи», «Різнобарвний

світ спілкування»)), кожен з яких передбачав проведення від 4 до 8 занять, а його завдання відповідали поетапним цілям експериментальної психокорекційної системи. Структура кожного тренінгового заняття охоплювала такі складові: ритуали привітання та прощання, психогімнастику, бесіди з моделюванням комунікативних ситуацій, ігрову / продуктивну діяльність, спільне обговорення підсумків із дітьми.

У ході апробації експериментальної системи підтвердилися попередні висновки про особливості комунікативного розвитку дітей із СПМ. Однак, проведена корекційно-розвивальна робота зумовила якісні зрушення у розвитку всіх компонентів комунікативної діяльності старших дошкільників експериментальної групи, що свідчить про її ефективність. Висновок щодо можливості формування досліджуваної діяльності засобами цілеспрямованого її формування, ґрунтувався, передусім, на порівняльному аналізі показників до та після формувального впливу.

За результатами впровадження розробленої психокорекційної системи було проведено контрольний експеримент. Експериментальна вибірка охоплювала 240 батьків, 36 педагогів, 120 дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення, які склали експериментальну групу (далі – ЕГ) і підлягали експериментальному корекційно-розвивальному впливу; та 120 дітей означеної нозології (далі – КГ), у роботі з якими розроблена система формування комунікативної діяльності не застосовувалась.

Узагальнення отриманих даних засвідчило позитивну динаміку в розвитку таких показників структурної організації комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із СПМ, як: розширення кола комунікативних мотивів зі збільшенням частки позаситуативних особистісних (на 11,67 % у спілкуванні з дорослими та на 20,00 % – з дітьми); зростання стійкості (на 43,33 %), планування (на 17,5 %) й самоконтролю (на 22,5 %). У структурі комунікативного арсеналу констатовано найбільше зростання показників таких рис як: комунікабельність (на 15,33 %), спрямованість на взаємодію з іншими дітьми (10 %), емпатія (10 %). Незначні позитивні зрушення (5-6 %) виявлені щодо лідерських якостей, організаторських здібностей, самостійності та креативності.

Встановлено, що у структурі комунікативних умінь в експериментальній групі на 25,83 % більше дітей (51,67 % загалом), які ініціюють запитання в процесі бесіди та на 28,33 % (загалом 84,33 % дітей) прагнуть розповідати про щось оточенню; покращились показники ідентифікації емоцій: образи – для 45 % дітей, страху – для 41,67 %, вираженої радості – для 32,5 % дітей, здивування – 22,5 %, сердитості – для 16,67 %, задумливості – для 5 % дітей та привітливості – для 4,7 % дітей. На 17,5 % зросла здатність до пізнання комунікативної поведінки вище середнього рівня. У стані інтерактивних комунікативних умінь найбільші позитивні зрушення виявлені за такими показниками: здатність домовлятися – на 17,5 %, активність – на 25 %, ініціювання взаємодії – на 24,17 %, уміння погоджуватись з пропозиціями партнера – на 20 %.

Зазначене дозволяє стверджувати про ефективність розробленої психологічної системи і рекомендувати її для подальшого впровадження.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз наукових джерел та результати системного емпіричного дослідження комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення дали підстави для таких висновків.

1. Узагальнення досліджень комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення засвідчило необхідність системного її вивчення і подальшого розроблення психологічних засад поетапного формування. Підсумовуючи різні наукові підходи, розкрито сутність комунікативної діяльності як структурно організованої, самостійної діяльності (або складової іншої діяльності), яка передбачає послідовну реалізацію комунікативних актів в умовах взаємодії з навколишніми, визначається особистісним впливом її суб'єктів, нормами, за якими організовується комунікативна взаємодія, ситуацією та середовищем. Виділено структурні компоненти цієї діяльності: предмет спілкування, комунікативну потребу і мотиви, дії (комунікативні вміння), завдання, продукти спілкування, його функції, засоби і результат. Тотожним комунікативній діяльності визначено поняття «діяльність спілкування». З'ясовано, що результативність комунікативної діяльності забезпечується взаємодією всіх її структурних компонентів із особистісним впливом її суб'єктів та ефективною реалізацією комунікативних дій – умінь та засобів.

Встановлено, що розвиток комунікативної діяльності та особистості є взаємообумовленими на всіх етапах онтогенезу. Ефективність діяльності спілкування детермінується певними рисами особистості індивіда, які визначають її спрямованість на комунікативний процес загалом і впливають на задоволення певних потреб. Сукупність зазначених рис особистості утворює її комунікативний арсенал і створює умови для подальшого розвитку – комунікативний потенціал.

З'ясовано, що системогенез комунікативної діяльності визначається сукупністю інтер- та інтрапсихічних механізмів, які детермінують її ефективність. Інтерпсихічні – характеризуються зовнішнім впливом на процес її становлення навколишніх, соціальної ситуації розвитку, референтних дорослих в дошкільному віці. Інтрапсихічні механізми визначають поетапне формування структурних компонентів комунікативної діяльності індивіда шляхом розвитку його особистості, вербальної і образної сфер психіки, універсальної структури діяльності загалом.

2. За результатами аналізу й узагальнення теоретичних джерел розроблено структурно-функціональну модель комунікативної діяльності, яка містить діяльнісний (структурна організація) та особистісний (комунікативний арсенал) компоненти, сукупність показників і взаємовплив яких виражається в функціях (інформаційна, інтерактивна, перцептивна) та формах (ситуативно-особистісна, ситуативно-ділова, позаситуативно-пізнавальна, позаситуативно-особистісна та емоційно-практична, позаситуативно-ділова) досліджуваної діяльності. Структурна організація комунікативної діяльності охоплює мотиваційно-ціннісний, когнітивно-діяльнісний та підсумково-оцінювальний компоненти. Комунікативний арсенал містить риси, що характеризують ініціативність, комунікативність, впевненість і гнучкість особистості, її лідерські та організаторські якості.

Розроблена модель слугувала підґрунтям подальшого емпіричного вивчення й формування комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення. Виділені в моделі компоненти та їхні складові, дієвість функцій та сформованість позаситуативних форм спілкування визначені показниками сформованості комунікативної діяльності в старшому дошкільному віці.

3. З'ясовано, що в структурі психічного дизонтогенезу осіб із системними порушеннями мовлення, яким притаманний недорозвиток усієї мовленнєвої системи, недостатність мотиваційного компонента комунікативної діяльності, дефіцитарність комунікативних засобів і вмінь, комунікативна пасивність – це специфічні закономірності їхнього розвитку. Зазначені дизонтогенетичні особливості становлення комунікативної діяльності обумовлені багатьма чинниками: порушеннями інтелекту, дефіцитарністю сенсорних чи опорно-рухової систем, поміж яких системні порушення мовлення не є провідними. Виявлення механізмів порушень і особливостей функціонування комунікативної діяльності в умовах впливу системного мовленнєвого недорозвитку, як провідного порушення, можливе лише за умови його первинного походження в структурі дизонтогенезу.

4. Ґрунтуючись на основних положеннях діяльнісного, особистісно-орієнтованого, системного та особистісно-комунікативного підходів розроблено методика емпіричного дослідження, визначено базові принципи: цілісності, функціональної детермінованості комунікативної діяльності та її підсистем, відображення, детермінізму, єдності свідомості і діяльності, індивідуального й диференційованого підходів, генетичний принцип (розвитку), суб'єктної активності, активного залучення найближчого соціального оточення, генетико-ієрархічної структурно-рівневої організації комунікативної діяльності. Центральну ідею системного вивчення діяльності спілкування склало положення про взаємообумовленість діяльності й особистості, комунікативної діяльності й комунікативного арсеналу особистості зокрема.

З'ясовано рівень розвитку показників комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення: структурного, діяльнісного, особистісного. Розроблений психодіагностичний комплекс дозволив з'ясувати особливості сформованості перцептивних, інтерактивних та інформаційно-комунікативних умінь, а також – мовленнєвих, експресивно-мімічних та предметно-дійових комунікативних засобів; уточнити дані щодо стійкості та цілісності структурної організації комунікативної діяльності; визначити актуальний стан сформованості комунікативних рис особистості дітей означеної групи.

5. Емпіричним шляхом виявлено недостатню сформованість перцептивних, інтерактивних, інформаційно-комунікативних вмінь у дітей старшого дошкільного віку із СПМ. Констатовано дещо вищі рівні сформованості перцептивних і нижчі – інтерактивних комунікативних вмінь. Виявлений стан комунікативних вмінь є недостатнім для ефективної взаємодії з навколишніми і свідчить про дефіцитарність всіх засобів спілкування: мовленнєвих, експресивно-мімічних, предметно-дійових, а також відповідає комунікативним труднощам операційного та рефлексивного рівнів: у повідомленні та аргументуванні власної думки, впізнаванні та розумінні емоційних станів інших, оцінюванні віддалених наслідків

комунікативної взаємодії, у співвіднесенні власних комунікативних можливостей з урахуванням умов комунікативної ситуації, зміні способів взаємодії з комунікативним партнером тощо.

Встановлено домінування впевнено-оптимістичного неадекватного ставлення батьків дітей із СПМ до комунікативних труднощів їхніх дітей, недооцінювання дорослими ступеня комунікативних порушень, їхнього негативного впливу на особистісний розвиток, міжособистісне спілкування і соціальну ситуацію розвитку цих дошкільників. Виявлені комунікативні труднощі дітей означеної групи в сімейному спілкуванні, які пов'язані з їхньою образливістю, плаксивістю, невпевненістю та сором'язливістю.

З'ясовано, що «особистісний профіль» дітей із системними порушеннями мовлення старшого дошкільного віку характеризується домінуванням таких рис як: спрямованість на взаємодію з людьми, прагнення до колективної діяльності, конформність, комунікативна стереотипність та ригідність. Комунікативний арсенал особистості досліджуваних охоплює комунікативну спрямованість, і в недостатній мірі – комунікабельність, емпатію, впевненість в собі, організаторські здібності, самостійність й наполегливість. Виявлений стан особистісних якостей зумовлює комунікативні труднощі базового і операційного рівнів у зміні звичних способів взаємодії з однолітками, засвоєнні нових ідей і правил, в ініціюванні комунікативної та інших видів діяльності, самостійності.

Відмічено нестійкість і ситуативність досліджуваної діяльності в цілому, а її результативність значною мірою залежить від зовнішнього керівництва дорослих чи однолітків. У структурній організації комунікативної діяльності дітей із СПМ найбільші труднощі виявлені на етапах планування та поточного контролю (когнітивно-діяльнісний компонент); характерне домінування ділових ситуативних комунікативних мотивів, ситуативна комунікативна спрямованість, комунікативна пасивність (мотиваційно-ціннісний компонент); недостатня рефлексія та фрагментарність результативного контролю (підсумково-оцінювальний компонент). Провідним видом комунікативної діяльності дітей означеної групи у вільній діяльності є предметно орієнтоване спілкування, а формою спілкування з дітьми та дорослими – ситуативно-ділова.

6. Узагальнення та статистична обробка емпіричного матеріалу дозволили виділити типи комунікативної діяльності старших дошкільників із системними порушеннями мовлення. Провідними у цих дітей виявлені пасивно-стереотипний та операційно-дефіцитарний типи, які загалом властиві 65,5 % досліджуваних. Обидва типи характеризуються значними комунікативними труднощами, зумовленими недостатнім станом сформованості комунікативних вмінь та комунікативних рис особистості, структури діяльності спілкування. Третім, за поширеністю є експресивно-прогностичний тип комунікативної діяльності, який найбільше відповідає віковим нормативам. Структурно-дефіцитарний тип комунікативної діяльності є властивим для 8,1 % дітей із системними порушеннями мовлення. Водночас, у зазначеної вибірки не виявлено активно-продуктивного типу, який відповідає віковим нормативам, та особистісно-дефіцитарного, який характеризується сформованістю структури комунікативної діяльності, комунікативних умінь та незрілістю комунікативних особистісних рис.

Такі дані засвідчують поширеність у дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення переважно дефіцитарних типів комунікативної діяльності з різним ступенем вираженості комунікативних труднощів.

Встановлені чинники розвитку структурно організованої комунікативної діяльності та комунікативної ініціативності дітей із системними порушеннями мовлення, а саме: інтрапсихічні – оволодіння комунікативними вміннями (перцептивними, інформаційними, інтерактивними); сформованість особистісних рис (лідерські якості, організаторські здібності, креативність, прагнення до співробітництва); інтерпсихічні – продуктивне спілкування в сім'ї та адекватне усвідомлення батьками комунікативних труднощів їхніх дітей.

7. Розроблено психокорекційну систему формування комунікативної діяльності, яка передбачала прямий корекційно-розвивальний вплив на зазначену діяльність дітей та опосередкований – шляхом залучення референтних дорослих: батьків і педагогів. Підґрунтя змісту цієї системи склали теоретичні положення про умови соціально-комунікативного розвитку дитини дошкільного віку, які полягають у достатньому досвіді її взаємодії з дорослими й однолітками, у створенні психологічно комфортного комунікативного середовища з домінуванням діалогічного спілкування та суб'єкт-суб'єктної взаємодії; а також – встановлені на констатувальному етапі особливості й чинники розвитку комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення. Виявлені емпірично зв'язки і вплив між компонентами комунікативної діяльності та комунікативним арсеналом особистості було визначено опорними в системі формування досліджуваної діяльності.

Експериментальну систему було впроваджено з метою удосконалення і розвитку структурно-організованої комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення в сукупності операційних й особистісних її складових. Формувальним впливом було охоплено три компоненти, які визначали напрями корекційно-розвивальної діяльності: робота з дитиною, батьками та педагогами. Послідовна реалізація інформативно-активізаційного, мотиваційно-розвивального, продуктивно-діяльнісного, вербально-репродуктивного та креативно-перетворювального етапів розробленої системи дозволила здійснити вплив на базові складники комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення: її структурну організацію, комунікативні вміння й засоби, комунікативний арсенал і потенціал особистості.

Оптимізація комунікативного середовища, яка охоплювала методично-розвивальну роботу з педагогами та просвітницько-розвивальну – з батьками сприяла зростанню особистісно-комунікативної компетентності референтних дорослих у проблемі розвитку комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення та гармонізації діалогічного спілкування з ними, актуалізації суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Прямий психокорекційний вплив на комунікативну діяльність дітей здійснювався засобами групового комунікативного тренінгу, на заняттях, у вільній діяльності дітей, під

час режимних моментів із використанням ігрового методу, продуктивної діяльності, психогімнастики й моделювання.

8. У результаті цілеспрямованої корекційно-розвивальної роботи з формування комунікативної діяльності у більшості дітей експериментальної групи відбулися якісні зміни у розвитку всіх її компонентів, а саме: гармонізація показників структурної організації досліджуваної діяльності (розширення кола комунікативних мотивів зі збільшенням частки позаситуативних, особистісних; зростання стійкості й показників планування й прогнозування; ініціативності та комунікативної активності дітей; кількості звернень до дорослих та одноліток); усунення комунікативних труднощів операційного й в меншій мірі – рефлексивного й базового рівнів. У структурі комунікативного арсеналу найбільшого розвитку набули риси, які визначені чинниками становлення досліджуваної діяльності: комунікабельність, організаторські здібності, емпатія. Виявлено зменшення всіх особистісних симптомокомплексів, що засвідчує гармонізацію емоційно-особистісного стану дітей експериментальної групи. Такі дані підтвердили ефективність розробленої системи корекційно-розвивального впливу на комунікативну діяльність дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів досліджуваної проблеми і не претендує на повноту і дослідницьку завершеність її висвітлення. У контексті цієї проблематики перспективними напрямками подальших досліджень є вивчення особливостей комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення молодшого дошкільного та шкільного віку, порівняльний аналіз специфічних рис комунікативної діяльності дітей із різними мовленнєвими порушеннями.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Мартиненко І. В. Особливості комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення : монографія / І. В. Мартиненко. — К.: ДІА, 2016. — 304 с.

Навчально-методичні посібники

2. Мартиненко І. В. Логопсихологія. Курс лекцій. Навчальний посібник. / І. В. Мартиненко. – Київ : ДІА, 2014. –100 с.

3. Мартиненко І. В. Логопсихологія : курс лекцій. Навчальний посібник. 2 вид., виправл. і доповн. / І. В. Мартиненко. — Київ : ДІА, 2016. — 116 с.

4. Мартиненко І. В. Комунікативний тренінг дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення : навчально-методичний посібник / І. В. Мартиненко. – Київ : ДІА, 2016. – 129 с.

Статті у вітчизняних фахових виданнях

5. Мартиненко І. В. До проблеми порушень комунікації у дітей із тяжкими порушеннями мовлення // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – № 16. – С. 288–291.

6. Мартиненко І. В. Про стан комунікативної діяльності дітей із загальним недорозвиненням мовлення// Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – № 22. – С. 153–158.

7. Мартиненко І. В. Особливості міжособистісної комунікації у дітей із нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком / І. В. Мартиненко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – № 24. – С. 320–324.

8. Мартиненко І. В. Проблема труднощів у спілкуванні в загальних та спеціальних психологічних дослідженнях / І. В. Мартиненко // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). Збірник наукових праць / за ред. В. М. Синьова, О. В. Гаврилова. – Вип. IV. – Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2014. – С.215–225.

9. Мартиненко І. В. Проблема комунікативно-мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку з системними порушеннями мовлення / І. В. Мартиненко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – № 26. – С. 337–343.

10. Мартиненко І. В. Проблема комунікативного розвитку дітей з системними порушеннями мовлення в дошкільному віці / І. В. Мартиненко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – № 27. – С. 114–120.

11. Мартиненко І. В. Роль емоцій у спілкуванні дітей в умовах мовленнєвого дизонтогенезу / І. В. Мартиненко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – № 28. – С. 312–317.

12. Мартиненко І. В. Теоретико-методологічні засади експериментального дослідження комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення / І. В. Мартиненко // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). Збірник наукових праць / за ред. В. М. Синьова, О. В. Гаврилова. – Вип. V. В 2-х т., том 2. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори – 2006, 2015. – С. 198 –208.

13. Мартиненко І. В. Психолого-педагогічні підходи до діагностики комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення / І. В. Мартиненко // Логопедія. Науково-методичний журнал. – 2015. – № 5. – С. 38–46.

14. Мартиненко І. В. Характеристика особистісного профілю старшого дошкільника з системними порушеннями мовлення / І. В. Мартиненко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – № 29. – С. 202–207.

15. Мартиненко І. В. Труднощі у спілкуванні дітей із системними порушеннями мовлення / І. В. Мартиненко // Логопедія. Науково-методичний журнал. – 2015. – № 6. – С. 43–51.

16. Мартиненко І. В. Характеристика комунікативних рис особистості дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення / І. В. Мартиненко // Особлива дитина : навчання і виховання. Науково-методичний журнал. – № 4. – 2015. – С. 33–43.

17. Мартиненко І. В. Сучасні підходи до розвитку комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення в умовах дошкільного закладу / І. В. Мартиненко // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Додаток 3 до вип. 36, том I (17) : Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – К. : Гнозис, 2016. – С. 199–208.

18. Мартиненко І. В. Прогнозування в комунікативній діяльності старших дошкільників із системними порушеннями мовлення / І. В. Мартиненко // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) : Збірник наукових праць : вип. 7, у 2 т. / [за ред. В. М. Синьова, О. В. Гаврилова]. – Кам'янець-Подільський : ПП Медобори – 2006, 2016. – Т. 1. – С. 250–260.

19. Мартиненко І. В. Особливості використання комунікативних вмінь дітьми старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення первинного генезу / І. В. Мартиненко // Логопедія. Науково-методичний журнал. – 2016. – № 8. – С. 41–47.

20. Мартиненко І. В. Рефлексія в комунікативній діяльності дошкільників із системними порушеннями мовлення / І. В. Мартиненко // Наука і освіта. Психологія. Науково-практичний журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. – Одеса, ПНПУ імені К. Д. Ушинського, 2016. – № 2–3. – С. 68–74.

21. Мартиненко І. В. Комунікативний тренінг як форма психокорекційного впливу в системі розвитку спілкування дошкільників із системними порушеннями мовлення / І. В. Мартиненко // Логопедія. Науково-методичний журнал. – 2016. – № 9. – С. 52–57.

22. Мартиненко І. В. Типологія комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення первинного генезу / І. В. Мартиненко // Особлива дитина : навчання і виховання. Науково-методичний журнал. – № 3. – 2016. – С. 44–53.

23. Мартиненко І. В. Шляхи розвитку комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення первинного генезу / І. В. Мартиненко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія

19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – № 31. – С. 163–168.

24. Мартиненко І. В. Роль дорослого в комунікативно-особистісному розвитку дитини дошкільного віку з вадами мовлення / І. В. Мартиненко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – № 31. – С. 246–251.

25. Мартиненко І. В. Педагогічне спілкування, як чинник розвитку комунікативної діяльності дитини з системними порушеннями мовлення / І. В. Мартиненко // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Додаток 2 до вип. 36: Тематичний випуск «Проблеми емпіричних досліджень у психології». – Випуск 13. – К. : Гнозис, 2016. – С. 221–230.

Статті у зарубіжних фахових виданнях

26. Мартыненко И. В. Роль невербальных средств коммуникации в общении детей с системными нарушениями речи / И. В. Мартыненко. – Педагогическая наука и образование. – Минск, 2015. – № 1 (10). – С. 77–82.

27. Мартыненко И. В. Концептуальные основы психологической диагностики коммуникативной деятельности у детей с системными нарушениями речи / И. В. Мартыненко // Nowoczesna edukacja: filozofia, innowacja, doswiadczenie – Lodz : Wydawnictwo Naukowe Wyzszej Szkoły Informatyki I Umiejetnosci, 2015. – С. 137–141.

28. Мартыненко И. В. Особенности психологического исследования коммуникативной деятельности детей старшего дошкольного возраста с системными нарушениями речи / И. В. Мартыненко // Проблемы специального образования. Научно-методический журнал. – Ереван, 2015. – № 3. – С. 221 – 228.

29. Martynenko Iryna V. Studies on communication of the children with system speech disorders in the former Soviet Union states / I. V. Martynenko // European humanities studies : state and society / Europejskie studia humanistyczne : Państwo i Społeczeństwo. – 2015. – Issue No. 1. – P. 97–112.

30. Martynenko I. V. State of communication activity of elder preschool children with developmental language disorders / I. V. Martynenko // International Journal of Pedagogy Innovation and New Technologies. – 2016. – Vol. 3. – No. 1. – pp. 68–79. – [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ijpint.com/abstracted.php?level=4&id_issue=883536&dz=s6

Статті у загальнонаукових виданнях

31. Мартиненко І. В. Особливості подолання комунікативних труднощів у дітей з мовленнєвими порушеннями / І. В. Мартиненко // Корекційна педагогіка. Вісник «Української асоціації корекційних педагогів». Науково-практичний журнал. – 2015. – № 2. – С. 18–23.

32. Мартыненко И. В. О роли эмпатии в реализации общения детей с системными нарушениями речи / И. В. Мартыненко // Актуальные проблемы

коррекционной педагогики и психологии : сборник научных трудов / [под. ред. М. К. Шеремет, Н. В. Базымы]. – К. : ДІА, 2015. – С. 127–132.

Матеріали конференцій

33. Мартыненко И. В. К проблеме нарушений коммуникации у детей с нарушениями речи / И. В. Мартыненко // Логопедия XXI века: традиции и инновации: Сборник материалов научно-практической конференции с международным участием. Санкт-Петербург, 20 апреля 2012 г. / РГПУ им. А. И. Герцена. – СПб. : ЦДК проф. Л. Б. Баряевой, 2012. – С. 203–207.

34. Мартыненко И. В. К проблеме формирования межличностных отношений у детей с системными нарушениями речи / И. В. Мартыненко // Специальное образование: традиции и инновации: материалы IV Международной научно-практической конференции, г. Минск, 24–25 октября 2013 г. / Бел. гос. пед. ун-т им. М.Танка; [ред. С. Е. Гайдукевич, И. Н. Логинова, В. В. Радыгина и др.]. – Минск : БГПУ, 2013. – С. 90–93.

35. Мартыненко И. В. Альтернативные средства коммуникации как средство преодоления социальной депривации лиц с тяжелыми нарушениями речи / И. В. Мартыненко // Стрессоустойчивость и конфликт: личность в условиях социума рисков и угроз: материалы I Международной научно-практической конференции / [отв. ред. В. Р. Чагилов]. – Невинномысск: НГГТИ, 2014. – С. 140 – 151.

36. Мартыненко И. В. Особенности взаимосвязи эмоционального и коммуникативного развития детей с системными нарушениями речи / И. В. Мартыненко // «Академик Тулеген Тажибаев – основатель психологической и педагогической науки в Казахстане»: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 80-летию профессора Жолмухана Туркпенулы, 21 ноября 2014 г. / [под ред. С. Ж. Пралиева]. – Алматы : КазНПУ имени Абая : изд-во Улагат, 2014. – С.33-37.

37. Мартыненко И. В. Трудности и барьеры в общении детей с системными нарушениями речи / И. В. Мартыненко // Методология и стратегии развития современного образования: материалы международной научной конференции, посвященной 85 – летию Национального Института образования (Минск, 11 декабря 2014 г.) [электронный ресурс] – Часть 3. – Минск, 2016. – С.127–132. – Режим доступа:<http://adu.by/?p=7063>

38. Мартыненко И. В. Особистісна характеристика дошкільників зі системними порушеннями мовлення в аспекті їх комунікативної компетентності / І.В. Мартыненко // Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі : матеріали Міжнародного конгресу зі спеціальної педагогіки, психології та реабілітації (15–16 жовтня 2015 року, м. Суми). – Частина 1. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – С. 86–88.

39. Мартыненко И. В. Альтернативные и вспомогательные средства развития общения детей с системными нарушениями речи // 10th Eastern and Central European Regional Conference on Alternative and Augmentative Communication «Non-

verbal communication as a means of achieving social and human rights», 12 – 14 oct. 2015, Chisinau / [coord. st. : Aurelia Racu, Victor Siniov]. – Chisinau : S. n., 2015. – С. 35–43.

40. Мартыненко И. В. Концептуально-методологические подходы к диагностике коммуникативной деятельности детей с нарушениями речи / И. В. Мартыненко // Теория, история и методология психолого-педагогического сопровождения детей с особыми образовательными потребностями : сборник материалов VIII международного теоретико-методологического семинара (14 марта 2016 года). – Том 1. – М. : Парадигма, 2016. – С. 129–134.

41. Мартыненко И. В. О состоянии коммуникативных умений у детей старшего дошкольного возраста с системными нарушениями речи первичного генеза / И. В. Мартыненко // Научное электронное издание «Специальное образование: традиции и инновации». Материалы V Международной научно-практической конференции., г. Минск, 14–15 апреля 2016 г.

42. Мартиненко І. В. Особливості спілкування старших дошкільників із мовленнєвими порушеннями в умовах ДНЗ : результати спостереження / І. В. Мартиненко // Матеріали регіон. наук-практ. семінару «Становлення особистості дитини в умовах сучасного розвитку суспільства : соціально-педагогічний, корекційний і медичний аспекти», 22 квіт. 2016 р. [Текст] / [за заг. ред. Пахомової Н. Г., Погребняка В. А.]; ПНПУ імені В. Г. Короленка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 162–167.

43. Мартиненко І. В. Особливості перцептивної сторони спілкування старших дошкільників із системними порушеннями мовлення / І. В. Мартиненко // Сучасні проблеми логопедії та реабілітації : матеріали V Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції (5 квітня 2016 року, м. Суми). – Суми : ФОП Цьома С. П., 2016. – С. 114–119.

44. Мартиненко І. В. Комунікативний потенціал особистості як фактор ефективного спілкування дітей із системними порушеннями мовлення [Електронний ресурс] / І. В. Мартиненко // Особистість в умовах кризових викликів сучасності: Матеріали методологічного семінару НАПН України (24 березня 2016 року) / [За ред. академіка НАПН України С. Д. Максименка]. – К., 2016. – С. 383–391. – Режим доступу:<http://lib.iitta.gov.ua/704987/>

45. Мартиненко І. В. Психологічні умови розвитку комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення / І. В. Мартиненко // Освіта дітей з особливими потребами: від інституалізації до інклюзії // Зб. тез. доп. / [Ред. : В. В. Засенко, А. А. Колупаєва, Н. І. Лазаренко, З. П. Ленів]. – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2016. – С. 223–226.

АНОТАЦІЇ

Мартиненко І. В. Психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.08 – спеціальна психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2017.

У дослідженні здійснено теоретичний аналіз сучасних теоретико-методологічних підходів до вивчення комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення у психології, узагальнення яких дозволило визначити психологічні механізми та розробити структурно-функціональну модель зазначеної діяльності.

Визначені методологічні засади та здійснено емпіричне дослідження комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення за результатами якого виокремлені типи комунікативної діяльності дітей досліджуваної категорії (пасивно-стереотипний, операційно-дефіцитарний, експресивно-прогностичний, структурно-дефіцитарний), інтер- й інтрапсихічні чинники їхнього формування, комунікативні труднощі на різних етапах реалізації комунікативної діяльності (змістові, операційні, рефлексивні).

У дослідженні теоретично обґрунтовано психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення, які становили підґрунтя для розробки та апробації системи психокорекційного впливу на розвиток зазначеної діяльності в старшому дошкільному віці, трьохкомпонентна модель якої передбачає інформативно-активізаційний, мотиваційно-розвивальний, продуктивно-діяльнісний, вербально-репродуктивний та креативно-перетворювальний етапи реалізації з уточненням змістових та організаційних особливостей роботи з педагогами, батьками, дітьми.

Ключові слова: комунікативна діяльність, системні порушення мовлення, діти старшого дошкільного віку, типи комунікативної діяльності, формування комунікативної діяльності, психокорекційна система, психологічні засади, комунікативний арсенал особистості.

Мартыненко И. В. Психологические основы формирования коммуникативной деятельности детей старшего дошкольного возраста с системными нарушениями речи. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.08 – специальная психология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2017.

В исследовании осуществлен теоретический анализ современных психологических теоретико-методологических подходов к изучению коммуникативной деятельности детей с системными нарушениями речи (далее – СПМ), результаты которого послужили основанием для определения ее психологических механизмов и разработки структурно-функциональной модели.

Определены методологические основы и проведено эмпирическое исследование коммуникативной деятельности детей старшего дошкольного возраста с системными нарушениями речи, обобщение результатов которого позволило выделить типы коммуникативной деятельности детей исследуемой категории (пассивно-стереотипный, операционно-дефицитарный, экспрессивно-прогностический, структурно-дефицитарный) и констатировать трудности на различных этапах реализации коммуникативной деятельности (содержательные, операционные, рефлексивные). Интрапсихическими факторами развития структурно-организованной коммуникативной деятельности старших дошкольников с СПМ установлены: овладение коммуникативными умениями (перцептивными, информационными, интерактивными), сформированность определенных личностных черт (лидерских качеств, организаторских способностей, креативности, направленности на сотрудничество), а интерпсихическими – продуктивное общение в семье и адекватное осознание родителями коммуникативных трудностей их детей. Выявленные типы свидетельствуют о дефицитарности коммуникативной деятельности старших дошкольников с системными нарушениями речи, что обусловило необходимость разработки психокоррекционной системы ее формирования.

В диссертации теоретически обоснованы психологические подходы к формированию коммуникативной деятельности детей с системными нарушениями речи, которые определили разработку содержания и апробацию психокоррекционной системы развития этой деятельности в старшем дошкольном возрасте. Трехкомпонентная модель экспериментальной системы реализовывалась через информационно-активизирующий, мотивационно-развивающий, продуктивно-деятельностный, вербально-репродуктивный и креативно-преобразующий этапы с уточнением содержательных и организационных особенностей работы с педагогами, родителями, детьми.

Экспериментальная система была разработана с целью совершенствования и развития структурно-организованной коммуникативной деятельности детей старшего дошкольного возраста с системными нарушениями речи в совокупности операционных (коммуникативных умений и средств) и личностных (коммуникативных черт) ее составляющих. Методологическими основами исследования выступили деятельностный, личностно-ориентированный, системный и личностно-коммуникативный теоретические подходы.

В результате целенаправленной коррекционно-развивающей работы по формированию коммуникативной деятельности у большинства детей экспериментальной группы произошли качественные изменения в развитии всех ее компонентов

Ключевые слова: коммуникативная деятельность, системные нарушения речи, дети старшего дошкольного возраста, типы коммуникативной деятельности, формирование коммуникативной деятельности, психокоррекционная система, психологические основы, коммуникативный арсенал личности.

Martynenko I.V. Psychological principals for communication activity development in senior preschool age children with system speech disorders. – Manuscript.

The thesis for obtaining the Scientific Degree of the Doctor of Psychological Sciences in speciality 19.00.08. – Special Psychology. – M. P. Dragomanov National Pedagogical University. – Kyiv, 2017.

The study contains theoretical analysis of the modern theoretical and methodological approaches towards researches in the field of communication activity of the children with system speech disorders found in psychology. Generalisation of these approaches allowed the author to determine psychological mechanisms of the communication activity in the given category of children and develop its structural and functional model.

The research methodological background has been defined, and the empiric study of the communication activity development in senior preschool age children with system speech disorders has been conducted. The research outcomes allowed to discover specific types of communication activity in children with system speech disorders (passive and stereotypical, operational-deficient, expressive and prognostic, structure-deficient). There also has been determined the inter- and intrapsychic preconditions for their development, communication difficulties at the different stages of communication activity implementation (related to content, operations and self-reflection).

The study provides theoretical substantiation for the psychological grounds for development of communication activity in children with system speech disorders, which construct the background for elaboration and validation the psychocorrectional system for communication activity development in the given category of children. The three-component model of the proposed system includes the following stages of its implementation: information and activation; motivation and development; productive activity; the stage of verbal reproduction and creative transformation. For each stage the author provides detailed description of content and organisational work with teachers, parents and children.

Key words: communication activity, system speech disorders, senior preschool age children, types of communication activity, forming of communication activity, psychocorrectional system, psychological background, personal communicative toolkit.

Підписано до друку 20.04.2017 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Наклад 100 пр. Зам. № 125
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.